

२ प्रश्ने-
-११)
। आग्नि-
१-१२)
सूत्रान्तर

अनन्तरं तु वारुण्या संस्थाप्येष्टिस्ततः परम् ।
अपोनपत्रीयमेव स्यादातिरिक्तं तु सर्वदा ॥
ऐन्द्रावरुण्यामूहेनाप्यवदानं विधीयते ।
प्रसूमयादि सर्वं तु वैश्वदेववदेव च ॥
विजितस्त्रिहविष्का च विजित्या यक्ष्य एव च ।
त्रयस्त्रिंशत्कपालं तु त्रयाणामनुवादकम् ॥
संवर्गेष्टौ यदोजोऽसि ह्यभिमृष्टिस्तथाऽध्वरम् ।
चित्रायां षट्पुरोडाशाः सिनीवाल्यै चरुर्भवेत् ॥
कारीर्या यक्ष्य इत्याहुः पिण्डीनां मरुतस्तथा ।
उत्तरे वेदिधर्माः स्युर्वर्षाहुस्तु पुनर्नवः ॥
सवकारीरिकानाम्न्या यक्ष्ये त्रैधातवीयया ।
तथा यवमयो मध्ये जाते राजन्य एव च ॥
न तु वैश्वानरीयोक्तं सौवर्णं दाम दक्षिणा ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां द्वाविंशप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

प्रयोगचन्द्रिकायास्तु मालायाः सूत्रसंस्थितेः ।
काम्यप्रश्नस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥
मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।
गृह्णाति हि किमप्येष भक्तैर्यद्यत्ततः कृतम् ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां द्वाविंशः प्रश्नः ।

अथ त्रयोविंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

विनेययुक्ताखिलसिद्धवर्त्यलसच्चिदानन्दसुखं मुनीन्द्रम् ।
नमामि सूत्रार्थविदे मुदाऽहं हिरण्यकेश्याख्यगुरुं कृपाब्धिमम् ॥
द्वाविंशे वर्णिता हौत्रकाम्यपश्चिष्टयोऽखिलाः ।
त्रयोविंशे कौकिलीयं व्याचष्टे काठकानि च ॥

अत्रेदानीं कौकिल्याः कर्मोच्यते—

अथातः कौकिलीं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथ शब्दोऽनन्तरार्थः । अतःशब्दो हेत्वर्थः । कौकिलीति कर्मनामधेयम् । कौकिली तु सप्तहविर्यज्ञसंस्थान्तर्गता नित्येति वैखानससूत्रे पाठात् । या चाग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेतेत्यङ्गभूता सा तु चरकसौत्रामणीति समाख्या ॥ १ ॥

तस्याः पूर्ववत्कल्पः ॥ २ ॥

तस्याः कौकिल्याः । नवम्यां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा कौकिल्या यक्ष्ये । तेनेश्वरं प्रीणयानीति संकल्पः । स्वर्गार्थमिति वा संकल्प्य विद्युदसीत्यादि । अथवा सारस्वतान्वारम्भणीयौ । केचित्सारस्वतान्वारम्भणीयौ नेच्छन्ति । षड्ढोता । एतानि नानाहवनीयानि । कालायसेन काललोहेन कालानुशातनेन कालेनोपधानेन कालेन कौशेयसूत्रेण य इच्छेदिति । एतानि सीसप्रत्याम्नायानि । क्लीबाद्व्रीहियवश्यामाकान् क्रीत्वा क्षौमे वाससि पृथक्पृथग्बद्ध्वा स्थापयति । व्रीहिस्तोकमान् कुर्वन्ति (विरोहयन्तीत्यर्थः) । क्षौमे बन्धनमात्रं कृत्वा विरोहणोपायः कर्तव्यः । यानामाषिर्द्भर्जितानां चूर्णानि सूक्ष्माणि स्थूलानि च करोति । सूक्ष्माणि दध्ना तक्त्रेण वा संसृज्य दध्नेः सर्वतो वेष्टयित्वा स्थापयेत् स मासरः । स्थूलानि चूर्णानि मन्थेन संयुतानि कृत्वा स्थापयन्ति स नग्नहुः । संस्त्रावो मन्थ इति चाऽऽहुः श्रौतज्ञाः । केचिदेतान्यपि दध्नेः परीतं संवेष्टयित्वा स्थापयन्ति । शमाकांसक्तुकृत्वा नवम्यामेव वसति ॥ २ ॥

निर्वपणकाल ऐन्द्रं पशुमालभेत ॥ ३ ॥

द्वादश्यां (दशम्यां) प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा (ततः) ऐन्द्रः पशुः । तस्य निरूढपशुवत्कल्पः ॥ ३ ॥

ऋषभो दक्षिणा ॥ ४ ॥

पश्वर्थम् ॥ ४ ॥

आदित्यं चरुम् । वत्सः ॥ ५ ॥

पश्चिष्टिमैन्द्रं पशुं संस्थाप्यादितिदेवत्येन चरुणा यजेत । नानातन्त्रं चैतयोरादित्येष्टिवद् वत्सो दक्षिणा । न माता । उपरिष्ठान्मातृदानमिष्टिः समाप्यते ॥ ५ ॥

पुरस्तादेव कालायसेन कालानुशातनेन कालेन तसरेण पक्ष्मणा व्रीहियवश्यामाकान्क्रीत्वा क्षौमे

गत
यवानां
प्रच्छन्नं
तैस्तोक
अथ द
दमेषां

क
श्रपण
खायां

वेणुद
वटं

वासस्युपनद्वान्नीहीस्तोकमानि कुर्वन्ति । यवानी-
षदुपतप्तान् ॥ ६ ॥ चूर्णानि तानि दध्नोदध्विता
वा सःसृज्य दध्नेः परितः(वा)स्य निदधाति ॥ ७ ॥
स मासरः । तेषामेव स्थूलचूर्णानि सःस्रावेणा-
भिषिक्तानि स नग्नहुः । श्यामाकान्सकतून्कृत्वा
सुरायाः संधानकाले तोक्मैर्मासरेण नग्नहुना च
सुरां सःसृज्य सकूनां तृतीयेन परिकीर्य परीतो
षिञ्चता सुतमित्येकस्या गोर्दुग्धेन परिषिञ्च-
ति ॥ ८ ॥ अपरेण तृतीयेन परिकीर्यैतयैव द्वयो-
र्दुग्धेन परिषिञ्चत्यपरेण तृतीयेन परिकीर्यैतयैव
तिसृणां दुग्धेन परिषिञ्चति (तिस्रो रात्रीः सः-
सृष्टावसाति) ॥ ९ ॥ अवटस्थाने कारोत्तरमेके
समामनन्ति ॥ १० ॥

गतार्थः । एवमापस्तम्बेऽपि द्रष्टव्यम् । अङ्कुरिता ब्रीहयस्तोकमाः । ईषत्तप्तानां
यवानां चूर्णं द्विविधं सूक्ष्मं स्थूलं च । तत्र सूक्ष्मं चूर्णं दध्ना तक्त्रेण वा मिश्रितं दध्नेः
प्रच्छन्नं मासरमित्युच्यते । स्थूलं चूर्णं तु मन्येन मिश्रितं दध्नेः प्रच्छन्नं नग्नहुरित्युच्यते ।
तैस्तोकममासरनग्नहुभिः सुरायाः संसर्जनार्थं स्वाद्वीं त्वेति मन्त्रः । अत्रेयं पद्धतिः—
अथ द्वादश्यामेव पूर्ववत् सुरेष्टिश्चतुरहे यज्ञाय रमतामित्यादि कौकिलीयः हविरि-
दमेषां मयीति ।

कारोत्तरशब्देनावटस्थानीयसदृशो वेणुदलनिर्मितश्चर्मणा सर्वतः परिवेष्टितः सुरा-
श्रपणार्थमाण्डाधारप्रदेशः । अग्रेण गार्हपत्यमवटं खात्वाऽवटस्थाने कारोत्तरं कोचिच्छा-
खायां परिपठन्ति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

वैदलश्चर्मणा नद्धो भवति ॥ ११ ॥

वेणुदलैरवटमवटाकृतिं कृत्वा गोचर्मणा सर्वतः संनद्धो भवति । कारोत्तरेण दध्नोऽ-
वटं त्वचीति लिङ्गात् । कारोत्तरे स्थालीमवधाय तस्यां स्थाल्यां च ॥ ११ ॥

तस्मिन्वैदलः शुण्डामुखमवदधाति ॥ १२ ॥

अपरं बैदलं शुण्डामुखमुदञ्चनाकारं चर्मणा परिणद्धं बिलमवदधाति । तस्मिंश्चरुमवदधाति ॥ १२ ॥

तस्य बिलं चर्मणा परिणद्धं भवति ॥ १३ ॥

पूर्ववत् क्षिपति । चरोरधस्ताच्छिद्रम् ॥ १३ ॥

तस्मिन्यदास्रवति सा परिसृज्यवति ॥ १४ ॥

तस्मिच्छुण्डामुखे स्रवणं ततस्तस्मात्तस्यां स्थाल्यामेवं कृत्वाऽवटे वा कृत्वा सुराकल्पनम् । केचित्स्थाली न भवति [किं तु] शुण्डामुखमेव । तदा शुण्डामुखस्य न त्वन्त्राण्य (शतातृण्ण) ता । सुरां संसृजति स्वाद्वीं त्वा (तै० ब्रा० २-६-१) इति पारक्षुद्रेण शाखापाठेनेत्यर्थः । श्यामाकसक्तूनां त्रिभागेणावचूर्णनमुक्तं सूत्रकारेण—सक्तूनां तृतीयेन परिकीर्य परीतो विञ्चता सुतामित्येकस्या गोर्दुग्धेन परिषिच्येति । श्यामाकसक्तून्नेषा विभज्य तृतीयांशं सुराया उपरि विकीर्य तदुपरि दुग्धपरिषेचनार्थोऽयं मन्त्रः । अपरेण त्रिभागेण परिकीर्य परीतो विञ्चता सुतामित्यनयैव द्वयोर्गवोः पयसा परिषिच्यापरेण तृतीयेन त्रिभागेण श्यामाकसक्तूनां चूर्णं परितः विञ्चति । अनयैव तिसृणां गवां पयसा परिषिच्यैवं संसृज्य तिस्रो रात्रौर्वसतीति ।

अथ पञ्चदश्यां पश्चिष्ट्यादि । अद्य यज्ञाय कौकिलीयं हविः । न षड्दोता । पश्चिष्टिं कृत्वा शाखाहरणम् । तूष्णीं हस्तशाखामित्यादि व्रतोपायनान्तम् । यूपाहुत्यादि पूर्ववत् । एको यूपः । त्रयः स्वरवः । पूर्ववद्वेदिः । शम्याप्रमाणा चोत्तरवेदिः । उरु पृथस्वेति कृते, प्रतिप्रस्थाता चात्वालात्पुरीषमाहृत्य दक्षिणेनोत्तरमित्यादि । खरयोः प्रकल्पनं ध्रुवाऽसीत्यादि । अग्निप्रणयनकाले प्रतिप्रस्थाता खरे न्युप्योपसमाधानं करोति ॥ १४ ॥

पात्रसंसादनकालेऽश्विभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय

सुत्राम्णे त्रीणि पात्राणि प्रयुनक्ति ॥ १५ ॥

पात्रसादनकाले पूर्ववत्पाशुकानि प्रयुज्याश्विनादीनामेकैकस्यै देवतायै त्रीणि त्रीणि पात्राणि प्रयुनक्ति । त्रीणि सुराग्रहार्थानि त्रीणि पयोग्रहार्थानि । एतेषां जुहूवत्कल्पः । पालाशानि त्रीण्यभिषेकार्थानि याज्ञिकैर्वृक्षैः कृतानि ॥ १५ ॥

त्रयान्सक्तून्यवगोधूमानामुपवाकासक्तून्श्च श्येन-

पत्रे वाले द्रोणे वा ॥ १६ ॥

त्रीन्सूक्तन्कलबदरकर्कन्धूसक्तून्यवसक्तून्गोधूमसक्तून्पवाकासक्तून् । उपवाका अशूका अबूलिकास्तेषां सक्तून्श्च । श्येनपत्रद्वयं च ॥ १६ ॥

{ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

अजाविलोम्नामध्वर्योः पवित्रं भवति ॥ १७ ॥

अजाविलोमभिः कृतमध्वर्योः पवित्रम् ॥ १७ ॥

गोअश्वानां प्रतिप्रस्थातुः ॥ १८ ॥

पवित्रं भवतीत्यनुवर्तते । गवामश्वानां च लोमभिः कृतं प्रतिप्रस्थातुः । एकमेव शाखापवित्रमभिधानीनिदाने सुराग्रहार्थपात्रं सतस्थानीयं द्रोणकलशाकृतिं श्येनपत्रमजा- विलोमपवित्राणि प्रयुज्य पयोग्रहार्थं कुम्भीस्थानीयं द्रोणकलशाकारं शतच्छिद्रां कलादि- सक्तूञ्श्येनपत्रगवाश्ववालपवित्राणि प्रयुनक्ति । पूर्ववत्पवित्रकरणादि सर्वेषां संविशन्तां प्रोक्षणं च । पाशुकानि संमृश्योर्ध्वपात्राणां जुहूवत्समार्गः ॥ १८ ॥

आज्यं निरूप्याध्वर्युर्द्रोणे प्रभूतं पयो निर्वपति ॥ १९ ॥

आज्यं निरूप्य महीनां पयोऽसीत्यनेनाध्वर्युर्द्रोणे प्रभूतं पयो निर्वपति अर्धाधिकम् । कुम्भीस्थानीयं द्रोणं, पशोः शाखापवित्रं च निष्टप्तमित्यादि मैत्राबाहस्पत्यवत् । रज्जुभिः संवेष्ट्य मृदा प्रलिप्य मातरिश्वन इत्यादि पवित्र मत्याघाय द्रोणे पूषाऽसीत्यादि अश्विभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्ण इति निगमाः । एवं दोहयित्वा तस्मिञ्छूपणमेवं पयोनिर्वापः ॥ १९ ॥

मन्त्रवदित्याश्मरथ्यः । तूष्णीमित्यालेखनः ॥ २० ॥

तूष्णींपक्षे मन्त्रनिवृत्तिः ॥ २० ॥

आज्यमुत्पूय वालेन पय उत्पुनाति ॥ २१ ॥

आज्यमुत्पूय शुक्रमसीत्यादिना स्ववालेन पय उत्पुनाति ॥ २१ ॥

प्राङ्सोमो अतिद्रुत इति सोमवामिनः । प्रत्यङ्-

सोमो अतिद्रुत इति सोमातिपवितस्य ॥ २२ ॥

पुनातु त इत्युद्भिद्य सुरामिति पूर्ववत् । यदुक्तं सूत्रकारेण—‘आज्यमुत्पूय पय उत्पु- नाति । प्राङ्सोमो अतिद्रुत इति सोमवामिनः । प्रत्यङ्सोमो अतिद्रुत इति सोमातिपवितस्य’ इति । यस्य तु पुरा सोमो जीर्णः सोऽयं सोमातिपवितः । यद्वा—यस्य सोमोऽधोद्वा- रेण निर्गतः सोऽयं सोमातिपवितः । तस्य पयःशोधनार्थं मन्त्रमाह—‘अत्र पुनातु ते पारिस्तुतम्’ (तै० ब्रा० २-६-१) इति पूर्वभागोऽनुषज्यते ॥ २२ ॥

ब्रह्म क्षत्रं पवत इति सुरां प्रतिप्रस्थाता ॥ २३ ॥

पुनातीत्यनुवर्तते । धेहीति मन्त्रान्तः । स्वेन पवित्रेणोत्पुनाति ॥ २३ ॥

पाशुकान्याज्यानि गृहीत्वाऽध्वर्युः पयोग्रहान् गृह्णाति ॥ २४ ॥

पाशुकान्याज्यानि गृहीत्वा प्रोक्षणयभिमन्त्रणान्ते कृतेऽध्वर्युः पयोग्रहान्गृह्णातीत्यर्थः ॥ २४ ॥

कुविदङ्गेति सर्वेषामेका पुरोरुगेका पुरोनुवाक्यैकः प्रैष एका याज्योपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामीति गृहीत्वा यवसक्तुभिः श्रीत्वा पवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिस्तेजसे त्वेति सादयित्वोपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै त्वा जुष्टं गृह्णामीति गृहीत्वा गोधूमसक्तुभिः श्रीत्वा पवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिर्वीर्याय त्वेति सादयित्वोपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा सुत्राम्णे जुष्टं गृह्णामीति गृहीत्वोपवाकासक्तुभिः श्रत्वी पवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिर्वलाय त्वेति सादयित्वोत्तरैर्यथालिङ्गमुपतिष्ठते ॥ २५ ॥

उत्तरैर्मन्त्रैरध्वर्युरेवोपतिष्ठते-तेजोऽसीत्याश्विनं, वीर्यमसीति सारस्वतं, बलमसीत्यैन्द्रम् । ग्रहत्रयं क्रमेण संबोध्य योजनीयम् ॥ २५ ॥

सुरायां वाल आनीयमानायां धारायाः प्रतिप्रस्थाता सुराग्रहान् गृह्णाति नाना हि वां देवहितं सदः कृतमिति सर्वेषामेका पुरोरुगेका पुरोनुवाक्यैकः प्रैष एका याज्या । उपयामगृहीतोऽस्याश्विनं तेजोऽश्विभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामीति गृहीत्वा पवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिर्मोदाय त्वेति सादयति । उपयामगृहीतोऽसि सारस्वतं वीर्यं सरस्वत्यै त्वा जुष्टं गृह्णामीति गृहीत्वा पवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिरानन्दाय त्वेति सादयति । उपयामगृहीतोऽस्यैन्द्रं बलमिन्द्राय त्वा सुत्राम्णे जुष्टं गृह्णामीति

पयोग्रहेषु
सुराग्रहेषु नोप
वित्रेऽन्येन धा
नाना हि वा
गृह्णामीति गृ
इयेनपत्रेण प
वामिति पुरो
गृहीत्वा बद्
परिमृज्यैष
यामगृहीतोऽ
वृक्लोमभिश्च

सादित
इत्यनुवाक
कुर्यादिति

पशून्
ऋषभ ए
बाहे

बाहे
पर्यग्निक

गृहीत्वा पवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिर्महसे त्वेति
सादयति । सुरावच्छ्रयणानि ॥ २६ ॥

पयोग्रहेष्वस्तरणाभिधारणे तस्यामुपस्तीर्य गृहीत्वा श्रयणं श्येनपत्रेण मार्जनं सर्वत्र ।
सुराग्रहेषु नोपस्तरणाभिधारणे सुराया विनाशात् । सतस्थानीयद्रोणकलशस्थोपरि स्वप-
वित्रेऽन्येन धार्यमाणेऽन्येन सुरायामानीयमानायां धाराग्रहवन्मतिप्रस्थाता सुराग्रहं गृह्णाति ।
नाना हि वामिति पुरोरुचमुक्त्वोपयामगृहीतोऽस्यश्चिन्नं तेजः । अश्विभ्यां त्वा जुष्टं
गृह्णामीति गृहीत्वा कलसक्तुभिः श्रीत्वा सिंहलोमभिश्च मनसा ध्यानं वा कृत्वा स्व-
श्येनपत्रेण परिमृज्यैष ते योनिर्मोदाय त्वेति सादयति । अथ द्वितीये पात्रे नाना हि
वामिति पुरोरुचमुक्त्वोपयामगृहीतोऽसि सारस्वतं वीर्यं सरस्वत्यै त्वा जुष्टं गृह्णामीति
गृहीत्वा बदरसक्तुभिः श्रीत्वा शार्दूललोमभिश्च मनसा ध्यानं वा कृत्वा श्येनपत्रेण
परिमृज्यैष ते योनिरानन्दाय त्वेति सादयति । उत्तमेन पात्रेण नाना हि वामिति उप-
यामगृहीतोऽसीन्द्राय सुत्राम्णे जुष्टं गृह्णामीति गृहीत्वा कर्कन्धुमुक्तुभिः श्रीत्वा
वृकलोमभिश्च मनसा ध्यानं वा कृत्वा, एष ते योनिर्महसे त्वा, इति सादयति ॥ २६ ॥

सन्नाननुवाकशेषेणाध्वर्युर्यजमानश्चोपतिष्ठते । उ-
त्तरेण चानुवाकेन ॥ २ ॥ २७ ॥

सादिताग्रहान्प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्युर्यजमानश्चोपतिष्ठन्ते-ओजोऽस्योजो मायि धेहि,
इत्यनुवाकशेषेण सोमो राजेत्यनुवाकेन चोपतिष्ठन्ते । तैरैतैः पञ्चभिर्मन्त्रैरुपस्थानं
कुर्यादिति भावः ॥ २ ॥ २७ ॥

पूर्ववत्पशूनुपाकरोति ॥ २८ ॥

पशूनुपाकरोति, इति वचनादश्विभ्यां त्वा जुष्टमुपाकरोमि सरस्त्यै त्वा० इन्द्राय त्वा०
ऋषभ एव न वृष्णिः ॥ २८ ॥

बार्हस्पत्यवर्जमित्युक्तं तत्राऽऽह —

बार्हस्पत्यवर्जं समानमा पर्यग्निकरणात् ॥ २९ ॥

बार्हस्पत्यवर्जमिति प्रतिषेधोऽतिपवितस्यापि । उपाकृत्य पञ्चहोमादि पूर्ववत् । आ
पर्यग्निकरणात्कृत्वा, पर्यग्निकरणे द्वितीये पर्याये पर्यग्निं कुर्वते ॥ २९ ॥

मध्यमे पर्यग्निकरणपर्याय उल्मुकैकदेशं खरे न्यु-
प्योपसमादधाति ॥ ३० ॥

उल्मुकैकदेशं दक्षिणे खरे निधायोपसमिन्वनं कुर्यादिति भावः ॥ ३० ॥

शेषेण पर्यग्नौ कृत्वैतदेव पशुश्रपणार्थं प्रण-
यति ॥ ३१ ॥

शिष्टेनोल्मुकेन पर्यग्निकरणं समाप्य तत्र पशुश्रपणार्थं निदधाति ॥ ३१ ॥

हुतासु वपासु चत्वारिंशद्वा दक्षिणा ददाति ।
अनुशिशुं च वडवाम् ॥ ३२ ॥

प्रतिनिवर्त्याऽऽवपाहोमात्करोति । अत्राऽऽ ज्यभागौ नियतौ । प्रैषलिङ्गात् । संस्त्राव-
होमान्ते चत्वारिंशद्वा अनुशिशुं च वडवां किशोरीमित्यर्थः । तामन्तर्वेद्यां स्थापयति ।
ब्रह्मन्ब्रह्माऽसीत्यादि पुंलिङ्गबहुवचनेन, जात्यभिधानपक्षे द्विवचनेन । जातेर्द्वित्वादितरथा
बहुवचनेन । सहस्रधारा उत्सा अक्षीयमाणास्ते दध्युः । पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं च तैर्गो-
शिशुवडवैरतितराणि मृत्युमिति । ब्राह्मणा इमे गोनुशिशुवडवाः । द्विवचनेन वा । समु-
त्क्रम्य मार्जनान्ते ॥ ३२ ॥

अत्र वा ग्रहान्गृह्णीयुः ॥ ३३ ॥

अत्र वेति कालविकल्पः । ग्रहान्गृह्णीयुरिति । सोमो राजेत्यन्तम् । अथैन्द्रसावि-
त्रवारुणानां पात्रासादनानि । तेषां हविष्कृता वाचं विसृज्य पशून्विशास्ति हृदयश्रप-
णान्तम् । अवहननाद्यासादनान्ते ग्रहैः प्रचारं कुरुतोऽध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ॥ ३३ ॥

उक्तः संप्रैषः ॥ ३४ ॥

स्वान्स्वान्ग्रहान्वंशे बद्ध्वाऽध्वर्युः संप्रेष्यति ॥ ३४ ॥

सर्वं आहवनीये हूयेरन्नित्याश्मरध्यः ।

दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहा इत्यालेखनः ॥ ३५ ॥

सर्वानाहवनीय इति पूर्वः पक्षः । दक्षिणाग्नाविति सिद्धान्तः । सुराग्रहान्पयोग्रहाश्च
जुहुतः ॥ ३५ ॥

सुरावन्तमिति पयोग्रहाञ्जुहोति ।

यस्ते रसः संभृत इति सुराग्रहान् ॥ ३६ ॥

जुहोतीत्युभयत्र । सरस्वतीमश्विनाविन्द्रमग्निमिति द्वितीयमन्त्रान्तः ॥ ३६ ॥

तूष्णीमनुवषट्कृते हुत्वा यमश्विना

नमुचेरित्याश्विनमध्वर्युर्भक्षयति ॥ ३७ ॥

भक्षयाम
ग्रहैः प्र
परिधयः,
न्होमे सुरा
हुत्वाऽन्येष
युर्भक्षयति

भक्षय

भक्षय

प्रति
रस्योपा
प्रतिष्ठाप
शतच्छि
छापना

उ
तामहे

ताव

भक्षयामीत्यन्तः । तूष्णीमनुवषट्कारे जुहुतः । यदा प्रतिप्रस्थाता दक्षिणाग्नौ सुरा-
ग्रहेः प्रचरति दक्षिणं खरमुत्तरवेदिवत्कृत्वा गुग्गुलादिसंभारान्निधाय परिस्तीर्य
परिधयः, सामिधेनीकाले तथैवेधमभंख्या । अग्निसंमार्जनं च । उत्तरस्य होमकाले तस्मि-
न्होमे सुरायाः—यस्ते रस इति होमः । होमादूर्ध्वं यत्तदुभयपक्षसाधारणम् । एवं
हुत्वाऽन्येषु पात्रेष्विडां गृह्णीयात् । पयोग्रहेभ्य इडामुपहूय यमश्चिनेत्याश्विनावत्तेडामध्व-
र्युर्भक्षयति । ॥ ३७ ॥

यदत्र रिप्तमिति सारस्वतं प्रतिप्रस्थाताऽऽग्नीध्रश्च ॥ ३८ ॥

भक्षयत इति शेषः । भक्षयामीत्यन्तः ॥ ३८ ॥

इदं हविरित्यैन्द्रं ब्रह्मा यजमानश्च ॥ ३९ ॥

भक्षयत इति च शेषः । केचित्पृथक्पृथगिडामवद्यन्तीति तदेडापात्रभेदः ॥ ३९ ॥

व्याख्याता सुरायाः प्रतिपत्तिः ॥ ४० ॥

प्रतिपत्तिर्विज्ञानम्—ब्राह्मणं परिकीर्णीयादित्यादि । सतस्थानीयं द्रोणं दक्षिणख-
रस्योपरिष्ठाद्वंशे बद्ध्वा तस्मिन्पवित्रं वितत्य तस्मिञ्शतमानमित्यादि । केचित्सतस्य
प्रतिष्ठापनान्तम् । तन्न । सतस्यात्राभावादिति । अपरे तु पूर्वस्यां सौत्रामण्यामस्यां च
शतच्छिद्रां मार्तिकीमिच्छन्ति । दक्षिणेऽग्नौ दारुमयस्याभावदर्शनादग्नौ सतस्य प्रति-
ष्ठापनान्तम् ॥ ४० ॥

दक्षिणेनाऽऽहवनीयं पयःशेषं पितृपितामहप्रपि-
तामहेभ्यो ददाति पितृभ्यः स्वधाविभ्यः स्वधा
नम इति ॥ ४१ ॥

अथ दक्षिणेनाऽऽहवनीयं समीपदेशे ग्रहपात्रैरेव सतशेषमानीय पितृपितामहप्रपि-
तामहेभ्यो ददाति । यजमानः पितरः शुन्धध्वमित्यन्तः । भूमौ पयःप्रक्षेपः ॥ ४१ ॥

पुनन्तु मा पितरः सोम्यास इत्युपातिष्ठते ॥ ४२ ॥

वैश्वदेवी पुनर्तित्यन्ते प्राचीनावीती पितृलिङ्गकत्वात् ॥ ४२ ॥

अथाऽऽहुतीर्जुहुतः । ये समाना इत्यध्वर्युः ।

ये सजाता इति प्रतिप्रस्थाता ॥ ४३ ॥

शतं समा इत्यन्तः । जुहुत इति जुहोतिचोदनात्स्वाहाकारप्रदानम् । प्राची-
नावीत्येव ॥ ४३ ॥

मनोताकाले पृथक्पात्रेषु पशूनां यूषाणि निद-
धाति ॥ ४४ ॥ पुरस्तात्स्विष्टकृतः शृङ्गशकैरु-
पहोमाञ्जुहोति ॥ ४५ ॥

शृतं हविः३ शमितरित्यादि पश्चात्सादनान्तं पूर्ववत् । अथान्यस्मिन्पात्रे आश्विनस्य
यूषं निदधाति । अन्यस्मिन्पात्रे सारस्वतस्य, अन्यस्मिन्नेन्द्रस्य निधाय चतसृषु उप-
स्तृणीत इत्यादि पूर्ववत् । पशुभिः प्रचरति स्वस्ववसाभिर्वसाहोमः । स्वान्स्वानुद्रेका-
न्समवनीय दिग्भागः । नमो दिग्भ्य इत्युपस्थायैन्द्रसावित्रवारुणैः प्रचर्य नारिष्ठान्हु-
त्वाऽथ शृङ्गशकैरित्यादिवनस्पतियागः । तस्य प्रयोग उच्यते—अग्नीध्रे सुचौ प्रदा-
याग्नेणाऽऽहवनीयमपरेण वा प्राजहितमागत्य शृङ्गशकैरुपहोमाञ्जुहोति ॥ ४४।४५ ॥

अष्टावष्टावैकस्य कुष्ठिकशफाः ॥ ४६ ॥

अष्टौ कुष्ठिकाः । अत्र कुष्ठिकशब्देन शफसमीपस्थः क्षुद्ररूपशफोऽभिधीयते ॥ ४६ ॥

आश्विनस्य यूषेण कुष्ठिकां शफं च पूरयित्वा
सीसेन तन्त्रमित्यष्टर्चेन प्रतिमन्त्रं द्वाभ्यां द्वाभ्यां
कुष्ठिकाशफाभ्यां जुहुयात् । उत्तमायां शृङ्गे
अनुपजाति । हुत्वा हुत्वा स्वेष्वभिषेचनपात्रेषु
संपातानवनीयाऽऽहवनीये कुष्ठिकशफान्प्रवि-
ध्यति । एवमुत्तरेणाष्टर्चेन सारस्वतस्य । सर्वे-
णानुवाकेनेन्द्रस्य ॥ ४७ ॥

एकैकशफमेकैकमुपशफं च यूषेण पक्वमांसरसेन पूरयित्वेकैकामहुतिं जुहुयात् ।
एतैश्च मन्त्रैर्यजमानेन प्रायणीयो यज्ञावयवो निष्पाद्यो भविष्यान्नि द्रव्यो निरूप्यते ।
सीसेन तन्त्रं मनमा मनीषिणः (तै० ब्रा० २-६-४) इत्येतैः षोडशभिर्यजमानस्य
भाविदेहसूचनपरैरुपहोमः कर्तव्यः ॥ ४७ ॥

औदुम्बर्यासन्द्यरत्निमात्रशीर्षण्याऽनूच्या नाभिद-
घ्नपादा मौञ्जविवाना मित्रोऽसि वरुणोऽसीति
तां यजमानायतने प्रतिष्ठापयति ॥ ४८ ॥

औदुम्बर्यासन्दी व्याख्याता । तामासन्दीं मित्रोऽसित्यनेन दक्षिणेनाऽऽहवनीयं प्रति-
ष्ठापयत्यध्वर्युः ॥ ४८ ॥

आसादनोपवेशनाभिमन्त्रणानि राजसूयवत् ॥ ४९ ॥

स्येना मा सीदेनि तामासाद्य यजमान उपविशति । तमासीनं निष्ठादेत्यभिमन्त्र-
यतेऽध्वर्युः ॥ ४९ ॥

तस्यां प्राङ्मुखमासीनं प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्नाश्विन-
संपातैरभिषिञ्चति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽ-
श्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामश्विनोर्भेषज्येन
तेजसे ब्रह्मवर्चसेनाभिषिञ्चामीति ॥ ५० ॥

तस्यामासन्धां प्राङ्मुख उपविशति । उपविष्टं यजमानं प्रत्यङ्मुखोऽध्वर्युराश्विन-
संपातैः पूर्वनिहितैस्तैस्तैरेव पात्रैरभिषिञ्चति देवस्य त्वेति ॥ ५० ॥

एवमुत्तरेण मन्त्रेण सारस्वतस्य । उत्तमेनैन्द्रस्य ॥ ५१ ॥

एवमुक्तप्रकारेणोत्तरेण—देवस्य त्वा० वीर्यायाभिषिञ्चामीत्यन्तेन सारस्वतसंपातैः ।
देवस्य त्वा० बलायाभिषिञ्चामीत्यन्तेनैन्द्रस्य संपातेन ॥ ५१ ॥

कोऽसि कतमोऽसीति पाणी संमृश्याध्वर्युर्व्याहृती-
र्जपित्वाऽत्र राजसूयवन्मङ्गल्यनाम्न आहूय शि-
रो मे श्रीरिति यथालिङ्गमङ्गानि संमृश्य जङ्घा-
भ्यां पद्भ्यामिति प्रत्यवरुह्य प्रतिक्षेत्रे प्रतितिष्ठामि
राष्ट्र इति जपित्वा त्रया देवा इत्याहुतीर्हुत्वा
लोमानि प्रयतिर्ममेति यथालिङ्गमङ्गानि संमृ-
शते ॥ ५२ ॥

कोऽसीत्येवमादिनाऽध्वर्युर्यजमानपाणी संमृश्य व्याहृतीर्जपित्वा तिसृभिस्तिस्र
आहुतीर्जुहोतीत्यापस्तम्बः । अथ यजमानो राजसूयवन्मङ्गल्यनाम्न आह्वयति । राज-
सूये त्वेवमुक्तम्—मङ्गल्यनाम्नो राजाऽऽह्वयति सुश्लोकाँश्च इति संग्रहीतारं सुमङ्गलंश्च इति
भागदुग्धं सत्यराजाश्निति क्षत्तारम्, इति चतुष्पात्क्षेत्रदानान्तमाह्वानमेवात्रेति केचित् ।
शिरो मे श्रीरिति शिरः । यशो मुखमिति मुखम् । त्विषिः केशाश्च
श्मश्रूणि इति केशश्मश्रूणि । राजा मे प्राणोऽमृतमिति नासिकाम् । सम्राट्चक्षु-
रित्यक्षिणी । विराट्छ्रोत्रमिति कर्णौ । जिह्वा मे भद्रमिति जिह्वाम् । वाङ्मह इति
वाचम् । केचिद्वागिति वाचं मह इति हस्तप्रक्षालनमिति । मनो मन्युरिति हृदयम् ।
स्वराङ्गम इति ललाटम् । मोदाः प्रमोदा अङ्गुलीरङ्गानि, इत्यङ्गुलीरङ्गानि च । चित्तं मे सह
इति चित्तमभिसंधाय हृदयं वा । बाहू मे बलमिन्द्रियमिति बाहू । हस्तौ मे कर्मवीर्यमिति
हस्तौ । आत्मा क्षत्रमुरो ममेत्युरः । पृष्टीर्मे राष्ट्रमुदरमसौ, इति पृष्ठमूरु असौ च ।
ग्रीवाश्च श्रोण्यौ इति ग्रीवां श्रोणीं च । ऊरू अरत्नी जानुनीति ऊरू अरत्नी जानु
(नू) च । विशो मेऽङ्गानि सर्वत इति सर्वाङ्गाणि । नाभिर्मे चित्तं विज्ञानमिति नाभिम् ।

पायुर्मेषाचितिर्भेसदिति पायुं भसदं च । आनन्दनन्दावाण्डौ म इत्यण्डौ । भगः
सौभाग्यं पस इति प्रजननमेवं समृद्धय जङ्घाभ्यां, इत्यासन्द्या अवतीर्य प्रतिक्षत्र इत्येव-
मन्तं यजमानं, त्रया देवा इत्याहुतीर्जुहोत्यध्वर्युः । देवा देवताः । भूः स्वाहेति द्विती-
यामाहुतिम् । अथ यजमानो—लोमानीति लोमान्यभिमृशति । त्वङ्मेति त्वचम् ।
मांसं म इति मांसम् । वस्वस्थीति नखानि । मज्जा म आनतिरिति मज्जामभिमृशतीत्यर्थः
॥ ५२ ॥

स्विष्टकृप्रतृति समानमाऽवभृथात् ॥ ५३ ॥

स्विष्टकृदादि वनस्पतियागश्च पूर्ववत् । मांसपुरोडाशानां तन्त्रेण स्विष्टकृतं हुत्वा
पुरोडाशात्प्राशित्रमवदायेडां चावद्याति नाङ्गेषु ॥ ५३ ॥

अथाग्नीदौपयजानित्याद्यवभृथात्पूर्वमवभृथमपि—

यद्देवा देव हेडनमित्यवभृथे पञ्चाऽऽहुतीर्जुहो-
तीत्याश्मरध्वः । आहवनीये हूयेरन्नित्यालेखनः ॥ ५४ ॥

तथैव प्रधानेन प्रचर्य नारिष्ठान्हुत्वा यद्देवा देव हेडनमित्यवभृथे पञ्चाऽऽहुतीरित्येके ।
आहवनीय इत्यपरे । अग्निवायुसूर्यास्त्रयाणां चतुर्थस्य प्रजापतिः । पञ्चमस्य वरुण इति
केचित् । प्रधानादनन्तरं स्विष्टकृदन्तेऽनूयाजान्ते वाऽवभृथः । उपदेशमतात्तूष्णीमासा-
दनं (मासरस्य) प्रोक्षणं पूर्ववत् । समुद्र इत्यादि । आश्विनपात्रादि यस्ते देव वरुण तं
त एताभ्यामित्यूहेनाभिषेकपात्रपक्षे पावित्रे च (तेषु) द्रोणेषु विकारः, जलेष्वपि समान-
विधानपक्षे सर्वेषामनूहो वा । एतैरित्यभिषेकपात्रमावृत्तिर्वा मन्त्राणामिमं विष्णामीति
योक्त्रविमोकः ॥ ५४ ॥

अवभृथ निचङ्कुणेत्यवभृथं यजमानोऽभिमन्त्र्य
सुमित्रा न आपो द्रुपदादिवन्मुमुचान इत्याप्लुत्यो-
द्वयं तमसस्परीत्यादित्यमुपस्थाय प्रतियुतो व-
रुणस्य पाश इत्युदकान्तं प्रत्यस्यति ॥ ५५ ॥

गतः ॥ ५५ ॥

पशुवत्समिध उपस्थानं च ॥ ५६ ॥

पशुवद्देवोऽसीति समिधः । अपो अन्वचारिषमित्युपातिष्ठन्ते सर्वे ॥ ५६ ॥

समाववर्तीत्युपस्थाय भूः स्वाहेत्याहुतिं हुत्वा
पूर्ववत्पितृयज्ञः ॥ ५७ ॥

समाववर्त
क्रमोऽसीत्या
यज्ञं हविः ।
इत्यर्थः । ग

पितृयज्ञे
पश्चिष्ट्यावि
त्यादि ।

तस्मि
ददाति ।

ब्राह्

छ
महीमू
इति
आच
पुरोड
सुदेव
डस्प
इति
मि
मां
स्व

[पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रेयागचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

भगः
त्येव-
द्विती-
वम् ।
त्यर्थः

समाववर्तीत्युपस्थायाऽऽहवनीयमथाध्वर्युः—भूः स्वाहेति जुहोति । अथ विष्णोः क्रमोऽसीत्यादि ब्राह्मणतर्पणान्तम् । अथ पूर्ववत्पितृयज्ञः—अन्वाधानजपे कौकिलीयपितृ-
क्लं हविः । त्रिः पशोर्दक्षिणाग्नेः पुरतः पैतृकी(क्या) दार्शिकी(क्या) वेदि(दे)र्दक्षिणत
इत्यर्थः । गतमन्यत् ॥ ५७ ॥

इन्द्राय वयोधसे पशुमालभेत । ऋषभो दक्षिणा ॥ ५८ ॥

पितृयज्ञे समाप्त इन्द्राय वयोधसे पशुः । पशुबन्धेन यक्ष्य इत्यादि । केचित् पश्विष्ट्यादि । न षड्ढोता । कौकिलीयं हविः । इन्द्राय वयोधसे त्वा जुष्टमुपाकरोमी-
त्यादि । ऋषभो दक्षिणा ॥ ५८ ॥

आदित्यं चरुम् । धेनुः । विज्ञायते च वत्सं
पूर्वस्यां ददाति । मातरमुत्तरस्याम् ॥ ५९ ॥

तस्मिन्समाप्त आदित्यश्चरुः । अदितिर्देवता वत्सं पूर्वस्यां ददाति । मातरमुत्तरस्यां
ददाति । तस्य वत्सस्य माता दक्षिणा रुद्राय । गामिति प्रतिग्रहः ॥ ५९ ॥

संतिष्ठते कौकिली ॥ ६० ॥

ब्राह्मणतर्पणान्ता परिसमाप्यत इत्यर्थः ॥ ६० ॥

तथा स्वर्गकामो यजेत ॥ ४ ॥ ६१ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोविंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥

छन्दोगानां नित्या । अथ कौकिल्या हौधम्—आदित्यचरोः—अदितिर्न उरुष्ययु,
महीमूषु मातरमिति याज्यानुवाक्ये । अथैन्द्रस्य पशोः—होता यक्षत्समिधेन्द्रमिडस्पद
इति प्रयाजप्रेषाः । समिद्ध इन्द्र उषसामनीक इत्याप्रियः । अत्र विशेषाद्वितीयो प्रेषः ।
आचर्षिणि प्रा, विवेष यन्मेति द्वे इन्द्रस्य पशोर्वपायाः । तं सध्रीचीः, सत्यमित्तन्नोति
पुरोडाशे याज्यापुरोनुवाक्ये । प्रससाहिषे, स शेवृधमधिधेति हविषः । देवं बर्हिर्निद्रं
सुदेवमित्यनूयाजप्रेषाः । याज्यास्त्वेता एव । अथ त्रिपशोः—होता यक्षत्समिधाऽग्निमि-
डस्पद इति प्रयाजप्रेषाः । समिद्धो अग्निरश्विना, इत्याप्रियाः । अत्र नराशंसो द्वितीय
इति व्यवस्था । होता यक्षदश्विनेति ग्रहाणां प्रेषा मैत्रावरुणस्य । अश्विना हविरिन्द्रिय-
मिति तिष्ठस्तिस्त्रो वपानां पुरोडाशानां हविषां च । तत्र प्रथमामनूच्येत्यनेन प्रकारेण वक्ष्य-
माणेन ता एव सर्वा याज्या भवन्ति । सर्वास्ताः पुरोनुवाक्या इति श्रुतेः । देवं बर्हिः सर-
स्वतीत्यनूयाजप्रेषाः । एता एव याज्याः । अग्निमयेति सूक्तवाकप्रेषो मैत्रावरुणस्य । इदं

द्यावापृथिवीति होता पठेत् । उशन्तस्त्वेति पितृयज्ञस्य हौत्रं व्याख्यातम् । अवशिष्टा विकल्पार्थाः । अग्निष्वात्तानृतुमत इति पुरोनुवाक्याविकल्पः । सहस्रै समृद्धेति एता त्रिषु (ये तातृपु)रिति याज्याविकल्पः स्यात् । होता यक्षदिडस्पद इति यत्पश्चन्तरं सूत्रकारेणोदाहृतमिन्द्राय वयोधसे पशुमालभेत इत्यत्र प्रयाजप्रैषाः । समिद्धो अग्निः समिधा, इत्याप्रिया वसन्ते नर्तुनेति वपायाः पुरोडाशस्य हविष इति द्वंद्वं यथामन्त्रम् । उत्तरानुवाकेऽनूयाजप्रैषा एता एव याज्या अनूयाजस्य । पाशुकमेव तन्त्रम् । वयोधसे तु तनूनपादेव सर्वगोत्राणामविशेषेणामुना ना(ऽऽम्नानान्ना)न्य इत्युपदेशः । अत्र श्लोकाः-

कौकिल्या यक्ष्य इत्यागूर्नवभ्याः पूर्ववद्भवेत् ।

होता कालायसेनादि श्यामाकान्तं प्रकल्पयेत् ॥

द्वादश्यामिन्द्रदेवत्यो न षड्ढोता निरूढवत् ।

आदित्यश्चरुतन्त्रेण वत्सस्तत्र तु दक्षिणा ॥

सुरेष्टिः पूर्ववत्कार्याऽवषट्कारो तु वेतु(खरे कारोत्तरेऽथ) वा ।

तोकमादिभ्यश्च संसृज्य पयःसेकान्तमेव च ॥

पर्वणि त्रिपशोः कर्म न षड्ढोता पुराकृता ।

हविषा च (पश्चिष्ट्यादि) यथासूत्रमादित्यस्य च मातरम् ॥ इति ॥ ४ ॥ १ ॥

समाप्ता कौकिली ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां त्रयोविंशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

=====

अथ त्रयोविंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

=====

अथ काठका उच्यन्ते । तत्र प्रथमं सावत्सावित्रस्य कर्मोच्यते—

सावित्रं स्वर्गकामश्चिन्वीत ॥ १ ॥

सावित्रमिति चित्योऽग्निः । अत्र काठकाग्निकाण्डान्यष्टौ सावित्रनाचिकेतचातुर्हौत्र-
श्चसृज्जारुणकेतुकानि पञ्च चित्यानि । दिवश्येनयोऽपाघाश्चेष्टयः, स्वाध्यायब्राह्मण-
मष्टममिति ॥ १ ॥

विक-
त्रिपु-
त्रकारे-
मिधा,
तरानु-
पसे तु
काः-

पशुबन्धे चीयते ॥ २ ॥

सौर्णमास्याममावास्यायां वा पुण्यनक्षत्रेषु वेति बौधायनः । चतुर्दश्यां प्रातरग्निहोत्रं
पत्न्या सह दर्भान्धारयमाण ऐन्द्राग्नेन निरूढपशुबन्धेन यक्ष्य इति संकल्प्य, आत्म-
नश्योर्वा समारोप्य देवयजनं गत्वाऽऽयतने निधायोपावरोह्य विद्युत् ॥ २ ॥

चेष्ट्यमाण उपकल्पयते पञ्चाशीतिशतं हिर-
ण्येष्टका यावदुत्तममङ्गुलिपरं तावतीः शर्करा
वाऽभ्यक्ताश्चतस्रः स्वयमातृणा अपरिमिता
लोकपुणाः ॥ ३ ॥

उपकल्पयते संभारान् । शर्करा एव स्वयमातृणाः । दधि मधु घृतोदपात्रं च
पञ्चाशीतिशतं हिरण्यशल्कांश्चोपकल्पयत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

षड्दोतारमित्येतदादि पाशुकं कर्म प्रतिपद्यते ॥ ४ ॥

षड्दोत्रादि यूपकरणान्तं निरूढपशुवत् ॥ ४ ॥

वेदितृतीये यजेत इति विज्ञायते ॥ ५ ॥

प्रक्रमस्य तृतीयकरण्या वेदिमानं सौत्रामण्यामुक्तम् । षड्विंशत्यङ्गुलिप्रमाणेन दश
पञ्चाङ्गुल्योर्मध्यं, प्राग्वा दशासयोरष्टौ । ततो वेदिकरणाद्युत्तरपरिग्रहात्प्राक्
करोति ॥ ५ ॥

प्रागुत्तरस्मात्परिग्रहात्कृत्वोत्तरवेदिदेशस्य मध्ये शङ्कुं
निहत्य सर्वतः परिमण्डलं रथचक्रमात्रं सावित्रं
परिलिख्य समूलं हरितं दर्भस्तम्बमाहृत्य मध्येऽ-
ग्नेर्निखाय जुह्वां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा सज्जूरब्दोऽ-
यावभिरिति दर्भस्तम्बे पञ्चाऽऽहुतीर्हुत्वाद्धत्या-
वोक्ष्य व्याधारणान्तामुत्तरवेदिं कृत्वा लेखाया
अभ्यन्तरं नव परिमण्डला लेखा लिखित्वा सिकता-
भिरवकीर्य दर्भैः प्रच्छाद्य दधना मधुमिश्रेण शर्करा-
भिरिति बाह्यां लेखां संपूर्य वसति ॥ ६ ॥

ततो वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति नियमादुत्तरपरिग्रहान्तं कृत्वोत्तरवेदिदेशस्य मध्ये
शङ्कुं निहत्य र्धव्यायामेन सह मण्डलं करोति । समूलं हरितं दर्भमाहृत्य मध्येऽग्निं

निखाय जुहां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा—सजूरब्दोऽग्रावभिरिति पञ्चाऽऽहुतीर्जुहुयात् ।
 केचित् कुशमूले जुहोतीति । पञ्चाऽऽहुतीः (सजूरब्दोऽग्रावभिर्घृतेन स्वाहा । सजूरुषा
 अरुणीभिर्घृतेन स्वाहा । पूर्वस्थाब्दो देवता । उत्तरस्थोषाः । सजुः सूर्य एतशेन घृतेन
 स्वाहा । सूर्यो देवता । सजोषः बश्विना दक्षोभिर्घृतेन स्वाहा । अश्विनौ देवते । सजुः
 रश्मिर्वैश्वानर इडाभिर्घृतेन स्वाहा । अग्निर्वैश्वानरो देवता) । ततः खननावोक्षणे तूष्णीम् ।
 शम्यां पुरस्तान्निधायेत्यादि स्त्रचमुद्रग्रहणान्तं निरूढपशुवत् । अथ लेखाया अभ्यन्तरं
 नव परिमण्डला लेखा लिखित्वा सिकताभिरवकिरणं कृत्वा कुशैः प्रच्छाद्य
 दध्ना मधुमिश्रेण शर्कराभिश्च दशम्या लेखायाः संपूरणं कृत्वा वसति ॥ १ ॥

हुतेऽग्निहोत्रे प्रजापतिस्त्वा सादयतु तया देवतया-
 ङ्गिरस्वदध्नुवा सीदे-युत्तरवेदिमभिमृश्य मयि गृह्णामि
 यो नो अग्निरिति द्वाभ्यामात्मन्नाग्निं गृहीत्वा यास्ते
 अग्ने समिध इति स्वयंचित्याऽभिमृश्याग्नेर्भस्मा-
 सीति सिकता निवपति । संज्ञानमित्यूषान् ॥ ७ ॥

श्रोभूते प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा प्रजापतिस्त्वेत्युत्तरवेदिमभिमृश्य मयि गृह्णामि यो
 नो अग्निरिति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां स्वयमात्मन्नाग्निं गृहीत्वा यास्ते अग्न इति स्वयं
 चित्याऽभिमृश्य यदि यजमानचयनं तदा न स्वयं चित्यम् । अग्नेर्भस्मासीति सिकतां
 संज्ञानमित्यूषान्निवपतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

तान्निवपन्यददश्चन्द्रपाभि कृष्णं तदिहास्त्विति मनसा
 ध्यायति ॥ ८ ॥

गतः ॥ ८ ॥

सं यावः प्रियास्तनुव इत्युषान्सिकताश्च संसृज्य
 चितः स्य परिचित इत्यपरिमिताभिः शर्कराभिः
 परिश्रित्याऽऽप्यायस्व समेतु त इति सिकता
 व्यूहति ॥ ९ ॥

सं याव इत्युषान् सिकताश्च संसृज्य चितः स्येति सीदतेत्यन्तेनासंख्याताभिः शर्क-
 राभिरुत्तरवेदिः (दि) परिश्रयति । बहुवचनान्ते युगपन्मन्त्रान्ते आप्यायस्वेति सिकता
 व्यूहति ॥ ९ ॥

न लेखाः संलोभयन्ति ॥ १० ॥

यथा ले

मृन्मयप
मुपदधाति

अहरि
वाकी पूर्वे

भिन्नवाक्य

१-१०-

कृतार्थमप

च्यन्ते ।

वक्ष्यमाण

यामन्तरा

विमज्य

संज्ञानमि

एवं प्रक

एव

रिति ।

अ

दधाति

यथा लेखा न विनश्यन्ति तथा व्यूहने कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

अभ्यन्तरं जघनार्धं उदपात्रमुपदधाति वाक्त्वा
समुद्र उपदधामि सुपजावनिं रायस्पोषवनिं
मह्यं वाजिनायेति ॥ ११ ॥

मृन्मयपात्रमुदकेन पूरयित्वाऽग्नेरपरार्धे खात्वा—वाक्त्वेति वाजिनायेत्यन्तेनोदपात्र-
मुपदधाति ॥ ११ ॥

नवम्यां बाह्यायां लेखायां पञ्चदश पूर्वपक्षस्याहा-
न्युपदधाति ॥ ५ ॥ संज्ञानं विज्ञानमिति ॥ १२ ॥

अहरिष्टका इत्यर्थः । संज्ञानादयश्चैता अह्माख्याः । ब्राह्मणं च—‘ एतावनु-
ष्ठीकौ पूर्वपक्षस्याहोरात्राणां नामधेयानि ’ (तै० ब्रा० ३-१०-२) इति । तत्रैषां
भिन्नवाक्यत्वात्साकाङ्क्षत्वाच्चोपधानमन्त्राणां चान्ते— भूरग्निं च ’ (तै० ब्रा०
१-१०-१०) इत्यनुवाक आम्नातं ‘तया देवतया’ (३-१०-१०) इत्येतत्तत्र
कृतार्थमप्येषामर्थित्वात्प्रत्येकं संबध्यते । तेन तेन च दिनेनाभेदमुपचर्य इष्टका एवो-
च्यन्ते । यद्वा—अहरिष्टकोपधानं पुरस्तादारभ्य पश्चिममुपदधाति पुरस्तादेव समाप्तिः ।
अस्त्यमाणानामिष्टकानां तयादेवतं भवति । नवम्यां बाह्यायां लेखायां पूर्वद्वयसक्तेरेखा-
णामन्तरालरेखायां पुरस्तादारभ्य यावन्नवमी वज्रः पञ्चदशभिः संपूर्यते तावदन्तरालं
विभज्य तावदन्तरं पञ्चदशधा विभज्य पुरस्तादारभ्य पूर्वपक्षस्याहान्युपदधाति—
संज्ञानमिति प्रतिमन्त्रम् । एकं पदमेको मन्त्रः । संज्ञानं तथा० । विज्ञानं तथा० ।
एवं प्रकारेण पञ्चदश पूर्वपक्षस्याहान्युपदधातीत्यर्थः ॥ ५ ॥ १२ ॥

तेषामन्तरालेष्वेतेषामह्नां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति
चित्रः केतुमिति ॥ १३ ॥

एवमभिसंधायोपदध्यात् । तेषामन्तरालेषु पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति—चित्रः केतु-
मिति । चित्रस्तथा० इत्यादि ॥ १३ ॥

अथान्तरस्यां पञ्चदश पूर्वपक्षस्य रात्रीरुपदधाति
दर्शा दृष्टेति ॥ १४ ॥

अभ्यन्तरायां लेखायाम् । अथवाऽन्तरस्यामष्टम्यां लेखायां पूर्वपक्षस्य रात्रीरुप-
दधाति—दर्शा तथा० इत्येवमादिप्रकारेण ॥ १४ ॥

तासामन्तरालेष्वेतासां रात्रीणां पञ्चदश मुहूर्ता-
नुपदधाति दाता प्रदातेति ॥ १५ ॥

एतस्यां पूर्वपक्षस्य रात्रीणां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति—दाता तथा० प्रदाता
तथा० ॥ १५ ॥

अथान्तरस्यां पञ्चदशापरपक्षस्याहान्युपदधाति
प्रस्तुतं विष्टुतमिति ॥ १६ ॥

अथान्तरस्यां पञ्चदशापरपक्षस्याहान्युपदधाति—प्रस्तुतं तथा० विष्टुतं तथा० ॥ १६ ॥

तेषामन्तरालेष्वेतेषामह्नां पञ्चदश मुहूर्तानुपद-
धाति सविता प्रसवितेति ॥ १७ ॥

सविता तथा० प्रसविता तथा० ॥ १७ ॥

अथान्तरस्यां पञ्चदशापरपक्षस्य रात्रीरुपदधाति
सुता सुन्वतीति ॥ १८ ॥

सुता तथा० प्रसुता तथा० । अन्तरस्यां षष्ठ्यां लेखायां पञ्चदशापरपक्षस्य रात्री-
रुपदधातीत्यर्थः ॥ १८ ॥

तासामन्तरालेष्वेतासां रात्रीणां पञ्चदश मुहूर्ता-
नुपदधात्यभिशास्ताऽनुमन्तेति ॥ १९ ॥

तासामन्तरालेष्वेतासामपरपक्षस्य रात्रीणां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति—अभिशास्ता
तथा० अनुमन्ता तथा० ॥ १९ ॥

अथान्तरस्यां द्वादश पूर्वपक्षानुपदधाति पवित्रं
पवयिष्यन्निति ॥ २० ॥

अथान्तरस्यां पञ्चम्यां लेखायां पवित्रं तथा० पवयिष्यन्तया० ॥ २० ॥

अथान्तरस्यां द्वादशापरपक्षानुपदधाति सहस्वा-
न्सहीयानिति ॥ २१ ॥

अन्तरस्यां चतुर्थ्यां लेखायां द्वादशापरपक्षानुपदधाति—सहस्वान्तया० सहीया-
न्तया० ॥ २१ ॥

अथान्तरस्यां त्रयोदश मासनामान्युपदधात्यरु-
णोऽरुणरजा इति ॥ २२ ॥

प्रश्ने- १ पटलः] महादेशशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकां व्याख्यासमेतम् । ८१३

अन्तरस्यां तृतीयलेखायां त्रयोदश मासनामानि, अरुणस्तया० अरुणरजास्तया०
॥ २२ ॥

प्रदाता अथ सिकता उपदधात्येजत्का जोवत्का इति ॥ २३ ॥

अन्तरालेषु सिकता उपदधाति—एजत्कास्तया० जोवत्कास्तया०, अनुवाकेन
प्रतिमन्त्रम् । अथवा न तथादेवतं, सिकतानामिति वचनाच्च ॥ २३ ॥

११ ॥ अथान्तरस्यां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति इदानीं
तदानीमिति ॥ २४ ॥

अथान्तरस्यां द्वितीयायां लेखायां पञ्चदश मुहूर्तान्, इदानीं तथा० तदानीं तथा०
॥ २४ ॥

अथान्तरस्यां षड्यज्ञक्रतूस्त्रीणि चतुर्नामान्यु-
पदधात्यग्निष्टोम उक्थ्योऽग्निर्ऋतुरिति ॥ २५ ॥

अथान्तरस्यां प्रथमलेखायां षड्यज्ञक्रतूस्त्रीणि चतुर्नामान्युपदधाति । अग्निष्टोम-
स्तया०, उक्थ्यस्तया० । अग्न्यादित्रयरूपेण ऋतुत्रयरूपेणैष्टका स्तूयन्ते ।
अग्न्यादय एवर्तवः । तापवत्तया वृष्टिमत्तया हिमवत्तया च । तस्मात्तादृशानृतनूपदधाती-
त्युक्तं भवति ॥ २५ ॥

अथ नाभ्यां चत्वारि संवत्सरनामान्युपदधाति
प्रजापतिः संवत्सरो महान्क इति ॥ २६ ॥

प्रजापतिस्तया० संवत्सरस्तया० महास्तया० कस्तया० ॥ २६ ॥

पञ्चमः स्वयमातृण्णा दिक्षूपदधाति भूरग्निं च
पृथिवीं च मां चेति ॥ २७ ॥

मन्त्रान्ते तथा देवता । संदिश्या(ग्धा)ननुक्रमिष्याम आप्यायमाना तथा० प्याय-
माना० प्याया० आपूर्यमाणा० पूर्यमाणा० पूरयन्तीति प्रवर्तनानि । जोवत्का इत्युपधा-
नम् । अजोवत्का इति माष्यकृत ॥ २७ ॥

लोकं पृणेति लोकंपृणा उपदधाति ॥ २८ ॥

लोकं पृण, ता अस्य सूददोहस इति द्वाभ्यां द्वे इष्टके उपदधाति । अन्त्येष्टकामुत्त-
रत उपदधाति । तस्यां शतरुद्रीयं जुहोति । केचित्सिकतोपधानं यत्र यत्र तस्यातिरि-
क्तदेशमेव लोकंपृणाग्निः प्रच्छादयतीति ॥ २८ ॥

चात्वालात्पुरीषमाहृत्य पृष्ठो दिधीति वैश्वानर्यर्चा
चितावनुव्यूहति ॥ २९ ॥

प्रसारयति ॥ २९ ॥

सा चितिर्वैवति ॥ ३० ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ३० ॥

आरोहणं जपति । अयरोहणं जपति ॥ ३१ ॥

वाङ्म आसन्निति ॥ ३१ ॥

उपस्थानेनोपतिष्ठते त्वमेव त्वां वेत्थ योऽसि
सोऽसीति ॥ ३२ ॥

अग्निमनुवाकेनोपतिष्ठते ॥ ३२ ॥

साहस्रवत्सरोति ॥ ३३ ॥

अग्निवत्सहस्रस्य प्रमाऽसि सहस्रस्य प्रतिमाऽसि सहस्रस्य विमाऽसि सहस्रस्योन्माऽ-
सि सहस्रोऽसि सहस्राय त्वा, इन्द्रघ्ने षवत् । यत्तं चितमिति चितिवल्लुप्त्याऽभिमृश-
त्यस्मिन्पाठितेनाग्ने देवानिति च पञ्चाभिरभिमृशति ॥ ३३ ॥

धेनूः कृत्वा यजमानः संहारविहाराभ्यामुपतिष्ठते
संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसीति ॥ ३४ ॥

इमा मे अग्न इति धेनुकरणं यजमानस्य संहारविहाराभ्यामुपस्थानं च संवत्सरोऽसी-
त्येवमादि संहार एति प्रैतीति विहारः ॥ ३४ ॥

उत्तरत उत्तमायामिष्टकायामर्कपर्णेनाजक्षीरं जु-
होति ॥ ३५ ॥ त्वमग्ने रुद्र इति शतरुद्रीयस्य
रूपमसंचरे पशूनामर्कपर्ण उदस्यति बलमीकवपायां
वाऽवदधाति ॥ ३६ ॥

अन्येष्वेष्टकायामर्कपर्णेनाजक्षीरेणोदङ्मुखस्तिष्ठन्जुहोति । त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिव
इति रुद्रास्त्रयस्त्रिंशद्देवाः । प्रजापतिश्च देवता । यत्र पशवो न गच्छन्ति तत्र त्यागोऽ-
र्कपर्णस्य ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

जघनेनाग्निं प्राङ्मुख उपविश्य संचितोक्थ्येन
होताऽनुशंसति भूर्भुवः स्वरित्यनुवाकेन ॥ ३७ ॥

१ पटलः

अपरेण
बलमित्यनु
क्षिपेत् ।

ततः

अथ

जुहोति

अपत
सप्त ते
तेनैति

यजम

पदो

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रेयागचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

८१५

अपरेणाग्निं प्राङ्मुख उपविश्य होता संचितोक्थ्येनानुशंसति—भूर्भुवः स्वः । ओजो
बलमित्यनुवाकेन । पञ्च वाक्यान्युक्त्वाऽर्धर्चेऽवसानम् । ततः पञ्च वाक्यान्युक्त्वा प्रणवं
सिषेत् । ततो द्विवाक्यमुक्त्वाऽर्धर्चेऽवसानमनुवाकान्ते प्रणवः ॥ ३७ ॥

अग्निप्रणयनादि पाशुकं कर्म प्रतिपद्यते समानमाऽ-
तिमुक्तीभ्यः ॥ ३८ ॥

ततः पौतुद्रवैः परिधिभिरित्येवमाद्यातिमुक्त्यन्तं निरूढवत्सर्वम् ॥ ३८ ॥

अतिमुक्तीर्हुत्वा चतुर्गृहीतं जुहोति त्वमग्ने रुद्र
इति शतरुद्रीयस्य रूपम् ॥ ३९ ॥

अथ चतुर्गृहीतं जुहोति त्वमग्ने रुद्र इत्यनुवाकेन । उक्ता देवता ॥ ३९ ॥

अपरं चतुर्गृहीतमग्नाविष्णू इति वसोर्धारायाः ।
अपरं चतुर्गृहीतमन्नपत इत्यन्नहोमः । अपरं चतु-
र्गृहीतं सप्त ते अग्ने समिधः सप्ताजिह्वा इति
विश्वमीः । अपरं चतुर्गृहीतम् ॥ ६ ॥ वसूनां
त्वाऽधीतेन रुद्राणामूर्गादेत्यानां तेजसा विश्वेषां
देवानां क्रतुना मरुतामेष्ठा जुहोमि स्वाहेति ॥ ४० ॥

जुहोतीति सर्वत्रानुषङ्गः । अग्नाविष्णू इत्यनुवाकेन । अग्नाविष्णू देवता । ततोऽ-
न्नपत इत्यनुवाकेनान्नहोमः । अस्मिन्ननुवाकेऽन्नपत इत्यादिनिर्दिष्टा देवता । ततः
सप्त ते अग्ने इति होमाः । सप्तवत्स्य(वान)ः । अपरं चतुर्गृहीतं जुहोति—वसूनां त्वाऽधी-
तेनेति सूत्रोक्तेन मन्त्रेण । वरवादिदेवता । केचित्प्रजापतिदेवतेति पठन्ति ॥ ६ ॥ ४० ॥

तासां सऋत्वावेण यजमानो मुखं विमृष्टे राज्ञी
विराज्ञीत्यनुवाकेन ॥ ४१ ॥

हुत्वा हुत्वा संपातावनयनम् । त्वमग्ने इत्यादि पञ्च हुत्वा हुतशेषेण संपातेन
यजमानो मुखं विमृष्टे राज्ञी विराज्ञी । सृजान्त्यत्यन्तः ॥ ४१ ॥

अथैकविंशतिमाहुतीर्जुहोत्यसवे स्वाहा वसवे
स्वाहेत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रम् ॥ ४२ ॥

अर्जुमाय स्वाहेत्यन्तः । एकविंशतिं स्तुवाहुतीर्जुहोतीति भाष्यकृत । चतुर्थ्यन्त-
पदोक्ता देवताः ॥ ४२ ॥

बहिर्धः संभरणादि पाशुकं कर्म प्रतिपद्य-
ते । समानमा वपाया होमात् ॥ ४३ ॥

तत उत्तरेण गार्हपत्यमित्यादि वपाहोमान्तं निरुद्धपशुबन्धवत् ॥ ४३ ॥

हुतायां वपायामन्विष्टकं पष्ठौहीर्दक्षिणा ददाति ॥ ४४ ॥

दक्षिणाकाले यावत्यो यजुष्मस्य इष्टकास्तावतीः पष्ठौहीरन्वाहार्यधर्मेण ददाति ।
पञ्चाशीतिशतगुञ्जासुवर्णदक्षिणा । एवमुत्तरत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४४ ॥

यद्येतावतीर्दक्षिणा नोत्सहेत् मन्थानेतावतः ।

पाययेद्ब्राह्मणान् । ओदनान्वाऽऽशयेत् ॥ ४५ ॥

यद्येतावतीर्दक्षिणा नोत्सहेत् दातुं न शक्नोति पुरीषाशनपरिमाणान् सक्तूनोदनान्वा
दद्यात् । अनयोः पक्षयोः पष्ठौही हिरण्यं वासश्च । तदुक्तमापस्तम्बेन — पष्ठौही
त्वन्तर्वतीं दद्याद्विरण्यं वासश्च (आ० श्रौ० १९-१३-१४) इति । तेषां
पष्ठौहीहिरण्यवाससां समुच्चयः ॥ ४५ ॥

तेन हैवास्य स काम उपाप्तो भवति ॥ ४६ ॥

ऋतुदक्षिणामग्निदक्षिणां च ब्राह्मणभोजनपरिमितान्मन्थनौदनान्वा पष्ठौही हिरण्यं
वासश्चान्तर्वेदि(द्यां) स्थापयति । ब्रह्माणीति नपुंसकलिङ्गबहुवचनेनाभिमृशति—ब्रह्माणि
ब्रह्माणि स्थ ब्रह्मणो वो हुताद्य मा मा हिंसिष्ट हुतानि मष्ट्यं शिवानि भवत सहस्र-
धाराण्युत्सान्यक्षीयमाणानि तानि दधुः पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं च तैर्गवौदनपष्ठौहीहिरण्य-
वासोभिरतितराणि मृत्युम् । दक्षिणतो ब्राह्मणा इमानि वो गवौदनपष्ठौहीहिरण्यवासां सि,
इत्यादि । ततः प्रसर्पकेभ्यो बहुविद्भ्यो दानं यथाशक्ति । बहुविदो व्याख्याताः ।
॥ ४६ ॥

यत्प्राङ्मनोतायास्तत्कृत्वौदुम्बरपात्रेण युष्मो

मृत्यवे ग्रहं गृह्णाति विपश्यते पवमानायेति

ग्रहणसादनौ । नान्विकेत एव मृत्युग्रह इत्येके ॥ ४७ ॥

समु-क्रम्येत्येतदादि निरुद्धवद्द्रष्टव्यम् । विकल्पेन मृत्युग्रह उपरिष्ठाद्वक्ष्यते ॥ ४७ ॥

तस्य स्विष्टकृतमनुहोमः ॥ ४८ ॥

तस्य मृत्युग्रहस्य ॥ ४८ ॥

होम्यन्नप उपस्पृशेद्विद्युदसि विद्य मे पाप्मा-

नमिति । अथ जुहोत्यपमृत्युमपशुधामिति ॥ ४९ ॥

अथ हुत्वोपस्पृशेद्वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानमि-
ति । तस्येदामनुभक्षः । भक्षयति भक्षोऽस्यमृ-
तभक्ष इति । भक्षयित्वा प्राणनिवहानात्मन्प्र-
तिष्ठापयते मन्द्राभिभूतिरित्यनुवाकशेषेण ।
समानमत ऊर्ध्वं पाशुकं कर्म । संतिष्ठते
सावित्रः ॥ ७ ॥ ५० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोविंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

विष्णुदिति यक्ष्यमाणे वृष्टिरितिष्ठा ततो ब्राह्मणतर्पणान्तं निरुद्धपशुबन्धवत् । संति-
ष्ठते सावित्रः । अनन्तरं पर्वणि सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा । सावित्रोऽग्निः सर्वत्र पशु-
कम्बे चेतव्यः । अथवा सावितृदेवत्ये चेतव्यः । विष्कम्भं वा मण्डलस्य परिमाणं
स्वरिक्त्ति(रत्नि) विष्कम्भं सर्वाल्लोकानहीनेनाथो सत्रेणेति वचनात् । द्वादशाह उभया-
त्मके । तत्र श्लोकः—

पशौ नित्ये च काम्ये चाहीने सत्रे विधीयते ।

सावित्रस्य समाप्तौ च सौत्रामण्या पयस्यया ॥

समाप्तः सावित्रः ॥ ७ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां त्रयोविंशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथ त्रयोविंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

अथ नाचिकेताख्यचयनमुच्यते—

एतेन नाचिकेतो व्याख्यातः । नात्र लेखा
भवन्ति । एकविंशतिर्हिरण्येष्टकाः शर्करा
वाऽभ्यक्ता उपधानकाले नाभ्यामेवोपधी-
यन्ते चतुरश्रं परिमण्डलं वा लोकोऽसि
स्वर्गोऽसीत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रम् ॥ १ ॥

एतेन सावित्रेण । तत्कर्म—पशुबन्धेन यक्ष्य इति संकल्प्य समारोप्य देवयजनं
गत्वा मथित्वाऽऽयतने निधाय विद्युत् । नात्र लेखा भवन्ति । नाचिकेतमग्निं चेष्ट्ये,

प्रतिष्ठार्थमिति वा । उपकल्पनकाल एकविंशतिर्हिरण्येष्टकास्तत्संख्याकाः शर्करा वा । चतस्रः स्वयमातृणा इत्यादि पूर्ववत् । मृत्युग्रहो नित्यः । तस्यौदुम्बरपात्रकल्पनमुदपात्रं च । षड्दोत्रादि । बाह्यलेखा भवत्येव । उपहित उदपात्रे पाशुबन्धिक्यामुत्तरवेद्या कृतायां नवरेखारहितायां बाह्यलेखायुक्तायां रथचक्रसंमितायां चतुरश्रं परिमण्डलं वा नाम्यामेव मध्य एवाग्नेः—लोकोऽसि स्वर्गोऽसीत्याद्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रमेकविंशतिसंख्यायुक्ता उपधीयन्ते । एकैकं पर्यायमुक्त्युपधानम् । एवमुपधाय चतस्रः स्वयमातृणा इत्यादि समानं सावित्रेण । मृत्युग्रहो नित्यः । नियत एव पशुबन्धे । सोमे चेदिति वक्ष्यत्यग्र उपसदि मध्यमायां चयनम् । संचितोक्थ्येन होताऽनुशंसति, इत्यन्तं यत्प्राङ्मनोतायास्तत्कृत्वा जुहूपभृतोर्हिरण्यशकलाववधायौदुम्बरेण पात्रेण यूष्णो मृत्यवे ग्रहं गृह्णाति तत्पात्रस्य पाशुकेन सह प्रयोगः । विपश्चित इत्युक्त्वा, उपयामगृहीतोऽसि मृत्यवे त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिर्मृत्यवे त्वेति सादयति । अवदानादि । स्विष्टकृतं हुत्वा वैश्वानरे स्तुचमासाद्य मृत्यवेऽनुहोमः । होष्यन्विद्युत् । अथ जुहोत्यपमृत्युमपक्षुधमिति । महे स्वाहा । वृष्टिः । इडाभक्षणं कृत्वा भक्षोऽस्यमृतभक्ष इति भक्षयित्वाऽऽश्म्य मन्द्राऽभिभूतिरित्यनुवाकशेषेण हुत्वा प्राणनिवहानात्मनि प्रतिष्ठापयति । भक्ष्यमाणे मृत्युग्रहे मृत्युगृही(भी)ताः प्राणादयोऽपक्रामन्ति शरीरात् । तेषामाह्वानं प्रतिष्ठापनमालभ्य हृदयादीत्युपदेशः । असावित्यस्य स्थान आह्वानं तस्य प्राणादेर्मन्द्राऽभिभूतिः केतुर्यज्ञानां वागेहि । अन्धो जागृविः प्राण प्राणैहि । बधिर आक्रन्दयितरपान अपानैहि । अहस्तोस्त्वा चक्षुश्चक्षुरेहि । अपादाशो मनः, मन एहि । कवे विप्रचित्ते श्रोत्र श्रोत्रैहि । सुहस्तः सुवासाः । वेद आत्मन्नेहि । अथानुवाकसमाप्तेर्भूयात् । अग्नीदौपयजानित्यादि पूर्ववत् । संतिष्ठते नाचिकेतः । सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा ॥ १ ॥

तं ह्येके पशुबन्ध एवोत्तरवेद्यां चिन्वत इति

ब्राह्मणव्याख्याताः काम्या विकाराः ॥ २ ॥

तमेवं नाचिकेतमग्निं केचित्पशुबन्ध एवोत्तरवेद्यां चिन्वत इत्यर्थः ॥ २ ॥

ताननुक्रमिष्यामः ॥ ३ ॥

ये तु ब्राह्मणे काम्यविकारा व्याख्यातास्तानग्रे क्रमेण वक्ष्यामः ॥ ३ ॥

पशुबन्धे सोमे सत्रे सहस्रे सर्ववेदसे वा यत्र वा

भूयिष्ठा आहुतयो हूयेरस्तत्र चेतव्यः ॥ ४ ॥

प्रथमः पशुबन्धस्तस्मात्तत्रैव चेतव्यो नान्यत्रेति पशुबन्ध एव चिन्वते । 'तत्र
था कुर्यात्' (तै० ब्रा० ३-११-३) इति निषेधात् । तथा कुर्वन्नेतमग्निं हि
कामेन भूयिष्ठाहुतिलाभामिलाषेण वियोजयेत् । ततोऽसौ कामेन व्यर्धितो यजमानमपि
हृदि यन कामेन व्यर्धयेत् । तस्मात्सौम्येऽध्वरे चेतव्यः । यत्र वा चातुर्मास्यादौ भूयिष्ठा
हुतरा आहुतयो हूयेरस्तत्र चेतव्यः । यद्वा—एष नाचिकेतः पशुबन्धे चेतव्यः ।
सौत्रामण्यामङ्गभूतायां न चेतव्यः । सोमे सत्रे सहस्रे सर्ववेदसे वेति चेतव्यः । प्रकृतौ
नेच्छन्ति । वेद्युत्तरवेद्योः समाम्नानाद्विकृत्यर्थमेव । विकृतिषु साद्यस्त्रेषु न स्यात् ।
'उत्तरवेद्याम्' (तै० ब्रा० ३-११-९) इत्युत्तरवेदिदर्शनात् । तथा पक्षिस्तोमयोर्न
स्यात् । पक्षिभ्यां साग्नित्याभ्यामित्त्वग्निनियमात् । इममेव लोकं पशुबन्धेनाभिजयति
(आप० श्रौ० ७-१) इति पुनरुक्तमणात् ॥ ४ ॥

सत्रे प्रतिष्ठां प्रजां पशून्स्वर्गमृद्धिमीप्सन् यथावकाशं
यथासमाम्नातम् ॥ ५ ॥

षोडशानि न स्यात्तद्विकारेषु वाजपेयादिषु च । सोमे चीयमाने मध्यमायामुपसदि
चिन्वीत । द्वादशाहे तु महाग्निनियमो न भवति । द्विरात्रादिषु विकल्पः । अथवा
गवामयने महाग्निर्वा नाचिकेतो वोत्तरवेदिर्वा । तथैकाहे तद्विकृतिषु विषुवन्महाव्रतयो-
र्विकल्पः । सहस्रदक्षिणा(णे) त्वेकाहे(ह)नाचिकेत एव । तथा सर्ववेदसदक्षिणा(णे) ।
अन्यत्राभिजिद्विश्वजिदभ्यां, तापश्चिते विज्ञायते तृतीये संवत्सरेऽभिजिता विश्वजिता
वा सर्ववेदसं ददातीति यत्र वा भूयिष्ठा आहुतयो हूयेरन् । भूयिष्ठा अहा गृह्यन्ते इति
विषुवति दर्शनात् ॥ ५ ॥

सर्वत्र पुरस्तादुपक्रमः प्रदक्षिणमुत्तरतोऽपवर्गः ॥ ६ ॥

अपवर्गः परिसमाप्तिः ॥ ६ ॥

पशुकामः पाङ्क्तमेव चिन्वीत । पञ्च पञ्च प्रतिदिश-
मेकां मध्ये ॥ ७ ॥

चतसृषु दिक्षु पञ्च पञ्चैकां मध्ये । एवं पञ्चत्वान्वयात् पाङ्क्तत्वम् । पाङ्क्तस्य चेतां
वेदिता च सहस्रं पशून्प्राप्नोति ॥ ७ ॥

ज्यैष्ठ्यमीप्सन् यशः प्रजां वा त्रिवृतमेव । सप्त
पुरस्तात्तिस्रो दक्षिणतः सप्त पश्चात्तिस्र उत्तरतः
एकां मध्ये ॥ ८ ॥

ज्यैष्ठ्यं प्राधान्यम् । यशः ख्यातिः । प्रजननं प्रजासमृद्धिः । प्रिवृतं संख्याप्रयान्वितम् । पुरस्तात्पश्चाच्च सप्त सप्त । दक्षिणत उत्तरतश्च तिस्रस्तिस्रः । एकां मास इति ॥ ८ ॥

ज्यैष्ठ्यकामो मध्यात्प्रक्रम्योर्ध्वा रीतिं प्रतिपादयेत् ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वा मध्यादारभ्योर्ध्वरीतिका आ स्वयमातृणायाः प्राचीरित्यर्थः । तस्याः शिरस्थानीयत्वादूर्ध्वा (तै० ब्रा० ३-११-९) इत्युक्तम् ॥ ९ ॥

स्वर्गकामः पश्चात्प्रक्रम्य प्राचीं रीतिं प्रतिपादयेत् ॥ १० ॥

प्राचीः । पश्चिमस्वयमातृणामारभ्याऽऽहवनीयादुत्सर्पेदिति केचित् ॥ १० ॥

स यदीच्छेत्तेजस्वी यशस्वी ब्रह्मवर्चसी स्यामिति
प्राग्दक्षिणेभ्यः प्राङ्ना होतुर्धिष्ण्यादुत्सर्पेद्येयं
प्रागाद्यशस्वती सा मा प्रोर्णेतु तेजसा यशसा
ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ ११ ॥

मन्त्रार्थस्तु—येयं वेदिः प्रागात् प्राची एति गच्छति । छान्दसो लुङ् । यशस्वती अन्नवती । हविषामाधारत्वात् । सा तादृशी हविर्भिरासादिता तैश्छादिता मासपि तेजःप्रभृतिभिः प्रोर्णेतु प्रच्छादयत्विति भावः ॥ ११ ॥

अथ यदीच्छेद्भूयिष्ठं मे श्रद्धीरन्भूयिष्ठा
दक्षिणा नयेयुरिति दक्षिणासु नीयमानासु
प्राच्येहि प्राच्येहीति ॥ १२ ॥

भूयिष्ठां बहुतमां मयि श्रद्धां कुर्युः प्रजा ऋत्विजश्च भूयिष्ठा दक्षिणा नयेयुरिति यदीच्छेत्स दक्षिणानयनकाले प्राच्येहीति मन्त्रेणाऽऽहवनीये जुहुयात् । स्रुवेणोपहत्य आज्यमादाय ॥ १२ ॥

अथ मन्त्रमाह—

प्राची जुषाणा वेत्वाज्यस्य स्वाहेति स्रुवेणो-
पहत्याऽऽहवनीये जुहुयात् ॥ १३ ॥

गतः । मन्त्रार्थस्तु—हे दक्षिणे प्राच्येहि अत्यर्थं प्राची आगच्छेत्येवमस्माभिराहूय-
माना । अत एव प्राची त्वं जुषाणा प्रीयमाणा भवन्ती आज्यस्य वेतु पिबतु । स्वाहुत-
मिदं तुभ्यमिति ॥ १३ ॥

स्वयमातृणादि समानमुत्तरम् ॥ १४ ॥

चात्वालात्पुरीषमाहृत्य चित्तावुपधाय—चित्तिमचित्तिम् (तै० सं० १-१-४) इत्या-
दिभिश्चित्तिक्लृप्तिभिरभिमृश्याग्निं प्रणीयोपसमाधायोपसमिध्य चतुर्गृहीतेन चतस्र आहुती-
र्होति—त्वमग्ने रुद्रः (तै० ब्रा० ३-११-२) इत्यादिभिरेतत्प्रपाठकान्प्रतैश्चतुर्भि-
न्नुवाकैः । तत्र नमस्ते रुद्र (तै० सं० ४-१-१) इति शतरुद्रीयस्य रूपं तत्स्था-
नीयं त्वमग्ने रुद्र इति प्रथमोऽनुवाकः । शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रीयम् । वसोर्धा-
राया रूपं द्वितीयोऽनुवाकः । तृतीयोऽनुवाकोऽन्नहोमाख्यः । अन्नसिद्धिहेतु-
श्चतुर्थोऽनुवाकः । विश्वप्रार्नाम विश्वदेवताप्रीतिहेतुत्वात् । विश्वान् देवान् प्रीणातीति
विश्वप्रीः । ॥ १४ ॥

संतिष्ठते नाचिकेतः ॥ १५ ॥

तत्र श्लोकाः—

नाचिकेतः पशोर्बन्धे विकल्पेन विधीयते ।
सौत्रामण्यामनङ्गे तु भवेत्सोमे तु वैकृते ॥
वाजपेये न साद्यस्त्रे न षोडशिनि नैव च ।
सत्रे च द्वादशाहे तु केचिदिच्छन्ति तत्र हि ॥
द्विरात्रादौ विकल्पेन गवामयन एव च ।
नाचिकेतो महाग्निर्वा उत्तरा वा तथैव च ॥
विषुवद्वितीयोश्चापि तथैकाहिकयोः पुनः ।
एकाहेषु सहस्रेषु नाचिकेतस्तथैव च ॥
तथा सर्वस्वदाने च नाचिकेतो विधीयते ।
अभिजिद्विश्वाजिद्वर्जं तापश्चित्तितौ तथा ॥
यत्र वा खलु भूयिष्ठा गवामयन एव च ।
केचिद्गर्भबहु(पशु)ष्वेव नाचिकेतो विधीयते ॥ इति ।

नाचिकेतः समाप्तः ॥ १५ ॥

एतेन चातुर्होत्रो व्याख्यातः ॥ १६ ॥

एतेन नाचिकेतेन । पशुबन्धेन यक्ष्य इत्यादि समारोपणं कृत्वा मथित्वाऽऽयतने
निधाय विद्युत् । चातुर्होत्रमाग्निं चेष्ट्ये स्वर्गं लोकमवाप्नवानीति संकल्पः । तत्र ब्रह्म वै
चतुर्होतारः (तै० ब्रा० ३-१२-१) इत्यनुवाके चातुर्होत्रचयनस्य विधिर्भवति ।
तच्च द्विविधम्—व्यस्तं समस्तं च । अनुवाकमात्रप्रतिपादितं व्यस्तम् । सावित्रादिभिः

संयुक्तं समस्तम् । तत्र समस्ते वैश्वसृजचयनेऽङ्गभूता दिवःश्येन्यारूयाः पाद्यारूया
श्चेष्टयः ॥ १६ ॥

यावत्पदं हिरण्येष्टकाः शर्करा वाऽभ्यक्ताः ॥ १७ ॥

यावत्पदं हिरण्येष्टका यजुष्मत्सः । पदानि मन्त्राणां षडशीतिः । अनुमन्त्रं (सूत्रं)
चेत्तदा वोक्तं (शाखान्तं) रीयमुपधानमनुब्राह्मणं चेदद्वयचूनशतं शर्करा वा लोकंपृणाद्यु-
पकल्पनं दधिमध्वादीनां पूर्ववत्कल्पनम् । षड्द्वितारमित्यादि पूर्ववत् । नात्र रेखाः । सर्वं
पूर्ववद्द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥

उपाधानकालेऽग्रेण दर्भस्तम्बं दशहोतारं प्रति-
मन्त्रमुदञ्चमुपदधाति । हृदयं ग्रहं चत्वारि पदा-
नि संभाराणां द्वे पत्नीनाम् ॥ १८ ॥

उपाधानकाल उदपात्रमुपधाय यथासूत्रोक्तमुपधानं वक्ष्यते । अग्रेण दर्भस्तम्बं सप्त-
होतुरवकाशमवशिष्य पुरस्तादशहोतारं प्रतिमन्त्रमुदीच्या रीत्योपदध्यात् । दशभिर्मन्त्रैर्द-
शेष्टकाः । एकवाक्यादेको मन्त्रः । चित्तिः सुक् तथा ० । चित्तमाज्यं तथा ॥ इत्येवं प्रकारः ।
अथ हृदयं, सुवर्णं धर्ममिति चतुर्दशभिर्वाक्यैरेकामिष्टकामुपदधाति । अथ दशहोतुर्ग्रहं
च 'वाचस्पत' इत्यादि स्वाहान्तेन, एकां हृदयमुत्तरेण । अथ प्रतिग्रहं देवस्य त्वेत्या-
दिना प्रतिगृह्णामीत्यन्तेनैकाम् । तामुत्तरेण अग्निर्यजुर्भिरिति चतुर्भिर्वाक्यैश्चतस्रस्तथा द्वे
पत्नीनाम् । तामुत्तरेण सेनेन्द्रस्येत्येतद्विवाक्येन द्वे इष्टके ॥ १८ ॥

एवं दक्षिणतः प्राञ्चं चतुर्होतारम् ।
पश्चादुदञ्चं पञ्चहोतारम् । उत्तरतः प्राञ्चं
षड्द्वितारम् । उपरिष्ठात्प्राञ्चं सप्तहोतारम् ।
पश्चात्र पदानि संभाराणामवशिष्टानि च
पत्नीनाम् ॥ १९ ॥ स्वयमातृणादि समानमुत्तरम् ॥ २० ॥

एवं दक्षिणतो दर्भस्तम्बस्य चतुर्होतारं प्राच्या रीत्येति विशेषः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ।
ब्रह्मेन्द्रमिति हृदयं द्वादशभिः । ग्रहोऽस्यैव चतुर्होतुर्वाचस्पत इति । सोमाय वास इति
प्रतिग्रहः । संभारा अग्निरसो धिष्णिन्यैरग्निभिरिति चतुर्भिः । पथ्या पूष्णः, वाग्वायोरिति
पत्न्योः । (ग्रास्त्वेति वा तस्यानुषङ्गः) । एवं पश्चादर्भस्तम्बस्य पञ्चहोतारमग्निर्होतेति
उदीच्या रीत्या । हृदयं शतं नियुतमिति द्वादशवाक्येनैकामिष्टकाम् । अथ पञ्चहोतु-
र्ग्रहं सोमः सोमस्य पुरोगा इति चतसृभिः । रुद्राय गामिति प्रतिग्रहः । अदितिर्बेद्याः

पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

८२३

(इति) संभाराः । दीक्षा सोमस्येति द्वे पत्न्यौ । षड्ढोतारमुत्तरतो दर्भस्तम्बस्य । अत्र
गन्धोता न सूर्ये ते (इति) । वाग्धोतेत्यनुवादात् । हृदयं सुवर्णं कोशमित्यादिद्वादश-
स्यैरेकामिष्टकाम् । भूर्भुवः सुवरित्यादि स्वयंभुवे तयेत्येकामिष्टकाम् । वरुणायाश्च-
मेति प्रतिग्रहः । देवस्य त्वा सवितुः० वरुणायाश्चं प्रतिगृह्णामि तया० इत्येकाम् ।
सर्व आज्येनेत्यादिना चतस्रः संभाराश्चतुर्वैक्यैश्चतस्र इष्टका इत्यर्थः । वसूनामिति
पत्न्यौ द्वे इष्टके, वसूनां गायत्री तया० । रुद्राणां त्रिष्टुप् तया० इत्यादिना । एवमुपरिष्ठा-
दर्भस्तम्बस्य सप्तहोतारं पुरत इत्यर्थः । पूर्वमेवावकाशं शिष्टं प्राच्या रीत्या महाहविर्हो-
मेति सप्तेष्टकाः । इन्द्रो राजेत्यनुवाकसमाप्तेर्हृदयम् । सुवीर्याय तया० इत्येकाम् । वाच-
सप्ते हृद्विध इति सप्तहोतुर्ग्रहः । पृथिव्यै तया० इत्येकाम् । प्रजापतये पुरीषमिति
प्रतिग्रहः । देवस्य त्वेति । प्रजापतये पुरीषं तेन० प्रतिगृह्णामि तया० इत्येकाम् । पञ्च
दानि संभाराणाम्— बृहस्पतिः पुरोधसेत्याद्याऽनुवाकसमाप्तेः पञ्चभिर्वैक्यैः पञ्चेष्टकाः ।
अवशिष्टानि द्वादश आदित्यानां जगतीति एकादशभिरेकादशेष्टकाः । चतस्रो दिश
इत्यनुवाकसमाप्तेरेकाम् । देवानां पत्नयस्तया० इत्येकाम् । तेन सह द्वादश । एवं षडशी-
तिसंपत्तिः । स्वयमातृण्णादि पूर्ववत् । हृदयानि प्रत्यृचमुपदधातीत्येके मन्यन्ते । मन्त्र-
भेदात् । एकमन्त्राणि कर्माणि, इति न्यायात्समुदायनाम हृदयमिति श्रुतिविहितम्
॥ १९ ॥ २० ॥

संतिष्ठते चातुर्होत्रः ॥ ८ ॥ २१ ॥

ब्राह्मणभोजनान्तं नाचिकेतवत् । नाचिकेत एव मृत्युग्रहो नित्यः । तत्र श्लोकौ—

हृदयं तु सुवर्णं च ग्रहं वाचस्पते तथा ।

प्रतिग्रहं तु देवस्य ग्रास्त्वा वाससि वा भवेत् ॥

अग्निर्यजुर्भिः संभाराः सेनेन्द्रस्येति पत्नयः ।

वाग्धोता चात्र षड्ढोता व्याहृत्यादिग्रहो भवेत् ॥

चातुर्होत्रः समाप्तः ॥ ८ ॥ २१ ॥

अथ वैश्वसृजचयनमुच्यते—

एतेन वैश्वसृजो व्याख्यातः ॥ २२ ॥

एतेन चातुर्होत्रेण वैश्वसृजो व्याख्यातः । तस्य पूर्ववत्स्वरूपः । चतुर्दश्यां प्रातरग्नि-
होत्रं हुत्वा पञ्चबन्धेन यक्ष्य इत्यादि समारोप्य मथित्वाऽऽयतने निधायोपावरोह्य
विभुत् । वैश्वसृजमग्निं चेप्य इति स्वर्गं लोकमवाप्नवानीति संकरष्य ॥ २२ ॥

यावन्मन्त्रं हिरण्येष्टका यावदुत्तममङ्गुलिपर
तावतीः शर्करा वाऽभ्यक्ताश्चतस्रः स्वयमा-
तृण्णाः ॥ २३ ॥

द्विचत्वारिंशद्विरण्येष्टकाः शर्करा वा घृताभ्यक्ताः, पूर्ववद्दधिमध्वादीनामुपकृत-
षड्ढोतारमित्येवमाद्युदपात्रोपधानान्तं पूर्ववद्द्रष्टव्यम् ॥ २३ ॥

उपधानकालेऽग्रेणोत्तरनाभिं यच्चामृतं यच्च मर्त्य-
मित्येतैस्त्रिभिरनुवाकैस्त्रिः प्रदक्षिणमुत्तरवेदिं परि-
चिनोति ॥ २४ ॥

यच्चामृतम् (तै० ब्रा० ३-१२-६) इत्येतैस्त्रिभिरनुवाकैरभिदक्षिणं परिचिनोति ।
प्रदक्षिणमित्यर्थः । परिमण्डलमेवाऽऽदर्शाकृतिं चिनोति । स्वयमातृण्णादि समान-
(स० श्रौ० २३-३-२६) इत्युत्तरत्र वक्ष्यति ॥ २४ ॥

तिस्रो वा चितयस्त्रिभिरनुवाकैः ॥ २५ ॥

अथवा तिस्रश्चितयस्त्रिभिरनुवाकैरनुवाकेनैकैकामाधेनानुवाकेनोपधाय तासां पुरी-
तूष्णीं हुत्वा तासामुपरि द्वितीयेनैतावत्रितीयेनानुवाकेनोपदधातीत्यर्थः ॥ २५ ॥

ऋचां प्राची महतीति संचितोक्थ्येन होताऽ-
नुशंसति ॥ २६ ॥

अनुशंसनकाल ऋचां प्राचीत्यनुवाकेन । ऋगन्त ऋगन्ते प्रणवः । पञ्चपञ्चाशत् ।
(तै० ब्रा० ३-१२-९।१९) इत्यतः परं ब्राह्मणम् । ओमित्यन्तमिति वचनात् ।
त्रिः प्रथमामिति न्यायप्राप्तमिति केचित् । मृत्युग्रहो नियत इति ॥ २६ ॥

स्वयमातृण्णादि समानमुत्तरम् । शतरात्रे सार-
स्वतेषु रात्रिसत्रेषु शतरात्रान्तेषु महाव्रतेषु त्रिषु
च सारस्वतेषु सत्रेषु काठकचातुर्मास्येषु साध्यानां
षडहवर्जितेषु विश्वसृजामयने प्रजापतेरन्यत्रानु-
शंसनात् ॥ २७ ॥

स्वयमातृण्णा उपधाय लोकं पृणाभिः प्रच्छादयति । पृष्टो दिवीति पुरीषम् । सम-
नमुत्तरकर्मानुशंसनात् ॥ २७ ॥

सहस्रसंवत्सरयोश्च वैश्वसृजोऽग्निर्नि-
यतः ॥ २८ ॥

पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

८२५

रात्रिसत्रादिष्वपि नित्यो वैश्वसृजोऽग्निः । [ते] नान्यत्र विकल्पः ॥ २८ ॥

अभिप्रयायं चे(प्रायान्तश्चे)दभिचिनुयुरुत्तरवेदिदेश-
मेतैर्मन्त्रैरभिमृशेत् [योऽस्य सुप्रियः सुविचित इव
स्यात्तस्मै वैश्वसृजम् । तृतीये वा पर्याये] ॥ २९ ॥

एवं पशुबन्धे सोमे मध्यमायामुपसदि कृत्वाऽभिमन्त्रणान्तमुत्तरवेदिदेशस्य मध्ये
शङ्कुमित्यादि, प्रच्छाद्य वसति, इत्येवमन्तं कृत्वाऽपराह्णिकीभ्यां प्रचर्य प्रजापतिस्त्वा
सादयतु तथा देवतयेत्येवमादि अनुशंसनान्तम् । आपराह्णिकीभ्यां प्रचर्याग्निप्रणयनाद्य-
तिमुक्तीर्हुत्वा चतुर्गृहीतमित्यादि आसवनाहुत्यन्तम् । अथाग्निवत्युत्तरमित्यादिसौमिके
सवनीये [न] मृत्युग्रहः । अर्हण आद्येऽग्निः, पशुगण आद्ये ससोमे चेतव्यानामेवं
प्रयोगः—योऽस्य सुप्रिय इत्यादि तृतीये वा पर्याये इति ॥ २९ ॥

सावित्रनाचिकेतचातुर्होत्रवैश्वसृजारुणकेतु-
कान्समस्य सौम्येऽप्यध्वरे चिन्वते ॥ ३० ॥

सोमे पाशुके च चिन्वत इति भावः ॥ ३० ॥

सावित्रः प्रथमा चितिः । लोकंपृणा द्वितीया ।

नाचिकेतस्तृतीया । लोकंपृणा चतुर्थी । चातुर्होत्र

उत्तमा [पञ्चमी । वैश्वसृजः षष्ठी । आरुणकेतुकः सप्तमी] ॥ ३१ ॥

सावित्रनाचिकेतचातुर्होत्रांभिः पृथक् कृत्वा वैश्वसृजमथ लोकंपृणाभिः समास-
पक्षः पृथक्प्रयुज्य समस्यन्ते । सावित्रः प्रथमा चितिः, सावित्रमन्त्रैरुपवाय स्वयमातृ-
ण्णादि लोकंपृणादि चित्यन्तम् । लोकंपृणा द्वितीया चितिः, लोकंपृणाः सर्वाः पुरीषम् ।
नाचिकेतमन्त्रैस्तृतीया स्वयमातृण्णा लोकंपृणाभिः प्रच्छादयति । अथ पुरीषम् । लोकं-
पृणाभिश्चतुर्थी पुरीषम् । चातुर्होत्रैः पञ्चमी, स्वयमातृण्णा लोकंपृणाभिः प्रच्छादयति,
इत्यादि पूर्ववत् । सोमे चीयते समासेन पृथग्वेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

सवनीययूष्णो मृत्यवे ग्रहं गृह्णाति ॥ ३२ ॥

नियतस्वात् ॥ ३२ ॥

एतानग्नीन् [पृथक् समासेन वा] चिन्वान उभयी-

र्दक्षिणा ददाति ऋतुदक्षिणा [यथासमाम्नातम्]

अग्निदक्षिणाश्चेति । ऋतुदक्षिणाः सर्वेषामग्निदक्षि-

णाश्चेतुर्यदनुक्तं मन्त्रब्राह्मणे तत्प्रसिद्धम् । [अत्र
पृथगप्रयुज्य न समस्यन्ते] ॥ ३३ ॥

इतिशब्दः प्रकारवाची । क्रतुदक्षिणा अग्निदक्षिणाश्च पृथग्ददातीति भावः ॥ ३३ ॥

[अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत । मैत्रावरुण्या वाऽऽमिक्षया] ॥ ३४ ॥

ततः सौत्रामणी मैत्रावरुणी वा । रात्रिसत्रेषु शतरात्रान्तेषु समहाव्रतेषु । केचि-
न्महाव्रतवर्जितेष्वपि काठकचातुर्मास्येषु त्रिषु सारस्वतेषु साध्यानां षडहवर्जितेषु
विश्वसृजामयने प्रजापतेः सहस्रसंवत्सरे वा वैश्वसृजोऽग्निर्नियतः । नान्यः काठकः ।
एके शाखिनः पठन्ति—वैश्वसृजे वैश्वदेवपशु(शो)रूपालम्भनमिति । विश्वेभ्यो देवेभ्यः
प्राणाय त्वा जुष्टमुपाकरोमीति वैश्वसृजो यस्मिन्कर्मणि पशौ वा सोमे वा चीयते तत्प-
शोरूपालम्भ्य विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्राणाय त्वा जुष्टमिति शाखान्तरत्वाद्विकल्पः । तत्र
श्लोकाः—

रात्रिसत्राणि यानि स्युः शतरात्रान्तकानि च ।

सत्रते विवृते वा (विषुवद्व्रतयोश्चा)पि त्रिषु सारस्वतेषु च ॥

न साध्यानां सहस्रे च सत्रे सविश्वसृजो यथा ।

प्रजापतेः सहस्रे च ह्यग्निरेष विधीयते ॥

नान्यः काठक एष स्यात्पश्चादिषु विधीयते ।

व्यस्तं वा तु समस्तं वा पृथक् कृत्वा समस्यते ॥

समाप्तो वैश्वसृजः ॥ ३४ ॥

आरुणकेतुको ब्राह्मणव्याख्यातः ॥ ३५ ॥

अथाऽऽरुणकेतुकः पञ्चमः काठकः स ब्राह्मणव्याख्यातः प्रायेण । तस्य प्रयोग
उच्यते । इह भाष्यकाराभिप्रायेणाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्येषु चेतव्य इति । अथ
पुरश्चरणं यजमानस्य । संवत्सरमेतद्ब्रतं चरेत् । इत्यासंवत्सरं वा मासद्वयं
वाऽध्वर्युर्यजमानं प्रति व्रतं कारयेत् । अध्ययनकाल (अध्वर्यवभाव) आचार्यो वा कारयेत् ।
व्रतचरणक्रमः—वहन्तीभिरुद्धताभिः पूनाभिः शौचाचमनादि करोति । ततः प्रातः
काले स्नानमवगाहनैः । ततः प्रादेशमात्राभिः समिद्धिरौदुम्बरीभिर्लौकिकमाग्निमुपसमिन्धे
पुनर्ममैत्विन्द्रियमित्यादिना नियमः । होमः समिध इति ।

अथाऽऽरुणकेतुकमग्निं चेष्ट्यमाण उपकल्पयते संभारान् । आतपति वर्ष्वाः कूप्याः
स्थावरा वहन्तीः पशवस्तथा जीवन्तं कूर्मं दीर्घदण्डं पुष्करणीं यावतीः संवत्सरस्य रात्र-
यस्तावतीर्भूमयीरिष्टकाः कुम्भीस्तत्संख्याकान् हिरण्यशकलान् स्वमं हिरण्यमयं पुरीष-

औदुम्बरीः समिधः शङ्कुवका जालं दधि मधु प्रभूतानि पुष्करपर्णानि पुष्करदण्डानि पुष्कराणि सर्वा ओषधीरौदुम्बरीमासन्दी कृष्णाजिनं त्रिसवैहायसं (?) मृन्मयमुदपात्रं हिरितदर्भस्तम्बं हिरण्यशकलानि सहस्राणि, औदुम्बरं मृत्युग्रहमर्कपर्णमजाक्षीरं बालुकाश्च । तस्याग्नेः पुरस्तान्मासद्वयमादौ प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा प्राणानायम्याऽऽरुणकेतुकमग्निं चेष्य-
प्राणो मासद्वयं व्रत करिष्य इति संकल्प्य स्नात्वा लौकिकमग्निमुपसमाधाय तत्र पुनर्मामै-
स्त्विति तिसृभिस्तिस्त्र औदुम्बरीः समिध आध्याग्नेरुपसमाधानाद्याज्यभागान्ते—अग्नये
वायवे सूर्यायेत्येवमादिभिर्व्रतहेमान्हुत्वा परिषेचनान्तं करोति । एवमहरहराव्रतसमाप्तेरौ-
दुम्बरीभिरग्निमग्निधनम् । तथाऽहरहस्त्रिसन्ध्यं स्नायात् । तथाऽहरहर्भैक्षाशी स्यात् ।
षतुर्थकाले पानभक्तो वा । चतुर्थे काले चोदकादेः पानं भोजनं च कर्तव्यमित्यर्थः ।

एवं व्रतं समाप्य चतुर्दश्यां प्राणानायम्य प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा प्राणानायम्य पूर्ववत्
पशुबन्धसंकल्पं कृत्वाऽऽरुणकेतुकमग्निं चेष्ये, प्रजावान्भूयासमिति संकल्पं कुर्यात् । प्रजाका-
मश्चिन्वीतेति ब्राह्मणोक्ताः कामा वेदितव्याः । ततो विद्युदादि सावित्रवत् । प्रागुत्तरात्परि-
ग्रहात्कृत्वा यत्रोक्ता वेदिर्भवति (भविष्यति) तत्र मध्ये शङ्कुं निहत्याष्टादशाङ्गुल-
परिमितया रज्ज्वा सर्वतः परिमण्डलं लिखेत् । ततः म्यू(समू)लदर्भस्तम्बं, इत्यादिस्तस्या-
वैक्षणान्ते जानुदण्डं त्रिवितस्ति वा खात्वा वित्तायनी मेऽसीत्यादि स्तम्भग्रहणान्तं
करोति । खात्वोत्तरवेदिं विमिमीत इति वचनात् । धर्ममात्रोपवपनमद्भिः पूरणविधाना-
न्नात्राम्यन्तरलेखा, संभार्याभिरवकीर्य दर्भैः प्रच्छाद्य दध्ना मधुमिश्रेण संभार्यामिश्र वा-
म्यतः संपूर्य वसति । सिकतानां स्थाने शर्कराणां स्वयमातृणानां पुरीषाणामिति सं-
भार्या एव क्षेप्तव्या इति वचनात् ।

अथवा सामपठितेन संभार्या एवोपधेया इति वातरशनीयशाखिनः सामामनन्ति ।
साध्यत्य (स्वाद्वत्य) इति बालखिलगशाखिनः । सारस्वत्या इति वैखानसाः ।
याः काश्चनेति केतवोऽरुणाः शाखिनः । एताः संभार्याभिर्विकल्पन्ते । महारात्रे बुद्-
ध्वाऽनन्तरमेव प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा प्रजापतिस्त्वेत्यादि स्वयंचित्यभिमर्शनान्तेऽग्नेर्भस्मा-
सीति संभार्या निवपति । संज्ञानमित्यपि संभार्या एव । सं याव इति जलद्वयसंसर्गे
चितः स्थ परिचित इति संभार्याभिः परिश्रित्याऽऽप्यायस्वेति संभार्याणां व्यूहनं करोति ।
उदपात्रमुपधाय मधु वाता ऋतायत इत्यादिमहाग्निवच्छङ्कुभिः परिणिहत्येत्यन्तं कूर्मो-
पधानं कृत्वा संसर्प त्रीनित्यारम्य प्रजा अभिविपश्यन्, इत्यन्तेन कूर्ममुपतिष्ठते । दर्भ-
स्तम्बे पुष्करपर्णमधस्तादण्डं वेदेद्वर्चङ्कुलेन यथा तिष्ठति तथा निखाय तस्य दण्डं दर्भ-
स्तम्बे निबध्नाति । पुष्करपर्णमारम्य तपोयोनिरसीत्यभिमन्त्रयते । ततोऽद्भिः पूरयित्वा
हिरण्यशकलमवधाय वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः पुष्करपर्णस्याधस्तादण्डमबीष्टका उपदधाति ।

सर्वत्र मन्त्रान्ते तथादेवतं भवति । तत्क्रमो नास्ति वाचनिको यत्र तत्रोदगपवर्गः ।
 सर्वत्र पुरस्तान्मुखवादः । चतस्रश्चेमा दिक्षुपधेयाः । अष्टासु प्रतीक्ष्य सामान्येन सर्वत्र
 चतुर्वाक्यमन्त्रा विशेषत एव तत्र तत्रोच्यन्ते । भद्रं कर्णेभिरिति द्वे ऋचौ जपित्वा
 ताम्यां द्वे इष्टके उपदध्यात् । आपमापामिति पञ्चभिर्महानाम्नीभिर्यजमान उष्णः शीतः
 मुदकं मिश्रीकृत्याध्वर्यवे दद्यात् । यजमानेन सह तामिः पञ्चभिः पञ्चेष्टका उपदध्यात् । ततो
 या जाता ओषधय इत्यौषधिसूक्तेनैता उपहिता उपतिष्ठन्ते । इमा नु कं भुवना सीषधे-
 मेत्येताभिस्तिष्ठभिर्द्विपदाभिस्तिष्ठ उपधाय, अग्ने त्वं नो अन्तम इति द्विपदाभिस्तिष्ठ उपद-
 धाति । सर्वे द्विवाक्या मन्त्राः । विश्वतश्चक्षुः ० विश्वं भूतं भुवनं ० ब्रह्मवनं ० परो मात्रया ०
 इति तिसृभिरन्ते प्रणवं कृत्वा यावच्छ्रान्तो भविष्यति तावत्प्राणत्रासित्वेत्यादि चतस्रो
 लोकोत्तरा नामेष्टका उपदध्यात् । लोकोत्तरा इति ज्ञानार्थम् । एवमन्यत्रापि यासां नामानि
 सन्ति सुसृष्टीकेति वाक्यद्वयेन भूमिमुपस्पृशन्भूमिमतीमुपदधाति । प्रश्नेतिहासमन्त्रा वक्ष्य-
 माणाः स्मृति प्रत्यक्षमित्यष्टौ दर्भस्तम्बस्य दक्षिणत उत्तरतश्चोपदधाति । इन्द्र षोषा व
 इत्येतैर्यथालिङ्गमुपधाय शुक्लकृष्णे संवत्सरस्येति ताश्चेष्टका उपदधाति । ततोऽग्निः
 पृथिव्यामित्युपदधतां तयेति, वायुरन्तर्गिष उपदधतां तया, सूर्यो दिव्युपदधतां, चन्द्रमा
 दिक्षूपदधतां तया, नक्षत्राणि स्वर्लोके उपदधतां तयेति पञ्चोपधाय ग्रहाः पञ्चजनीना-
 मित्येकामुपदधाति । एवं द्वादशेष्टकास्त्रिः कृत्व आवर्तयेत् । दक्षिणपूर्वस्यामिति यथालिङ्गं
 यजमानो नरकेष्टकाश्चतस्र उपधाय, एतैरेव मन्त्रैरेता इष्टका उपतिष्ठन्ते । सर्वे
 द्विवाक्यमन्त्राः । संख्यावतीरेकादश साकं जानामित्युपदधाति । द्वितीय दशमैकादशा-
 स्त्रिवाक्याः । तृतीयमन्त्र इतिशब्दं वर्जयेत् । एवमन्यत्रापि मन्त्रान्तर इतिशब्दस्य
 त्यागो द्रष्टव्यः । या वै प्रजा गृह्यन्त (भ्रक्ष्यन्त) इत्यादि ब्राह्मणम् । तासामुपहितानां
 वायुमुपदधाति । वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरवशिष्टाः । मध्येऽक्षिदुःखोत्थितस्यैवेत्यृतुमतीः षड्विष्टकाः ।
 ता अग्निः पवमाना इत्यादि ब्राह्मणम् । अतिताम्राणीति चतस्रस्तासामाद्यन्तयोः प्रवर्ग्य-
 वच्छान्तिं केचित्कुर्वन्ति । रुद्रस्य त्वेति ब्राह्मणम् । अत्यूर्ध्वक्ष इत्यृतुमण्डलानि त्रीणि ।
 तम्भै सर्व ऋतवो नमन्त इत्यादि ब्राह्मणम् । द्रप्स इति द्रप्सवतीमुपदधाति । ता उपधाय
 न कं च न मृश्ये(शे)त् । आरोगो भ्राज इति दक्षिणत उदीचीरात्मन्यधिविद्यमुपदधाति ।
 आरोगस्तया ० भ्राजस्तया ० पटरस्तया ० पतङ्गस्तया ० स्वर्णरस्तया ० ज्योतिषीमांस्तया ०
 विभासस्तया ० इति सप्तोपधाय यत्ते शिल्पमिति अष्टमीं दर्भस्तम्बे कश्यपमुपदधाति ।
 तासामेवानुपश्चाद्य मान आरोगस्य स्थाने स्वतेजसा भानीत्यादिभिरष्टावात्मेष्टका उप-
 धाय ॐ भूर्भुवः सुव आपो वो मिथुनमित्युपहिता उपतिष्ठते । अथाध्वर्युः—सप्त
 सूर्या इत्येकामुपधाय सप्त दिशो नाना सूर्या इत्युपदधाति । यद्याव इन्द्र त इति वैशं-
 पायनस्यैकामुपधाय चित्रं देवानामिति च काला अप्सु निविशन्त इति तिस्र उपद-

शति । आद्ये वाक्ये इरावतीति वैष्णवी प्रस्तारस्योत्तरत उपदधाति । एवं यजुष्मती-
 ल्पथाय पूर्ववत् द्वाभ्यां द्वाभ्यामेकैकां लोकंपृणामुपदधातीति न्यायेन लोकंपृणामुपद-
 धाति । सर्वे द्विशताः प्रस्ताराः । सहस्रं तु संपाद्यत इति वचनात् । पृष्टो दिवीति
 संभार्याभिः प्रच्छाद्य पुष्करपर्णैः पुष्करदण्डैस्तत्तत् पुष्करैश्च संप्रच्छाद्य द्वितीयां चितिं
 चिनुते । केदमभ्रं निविशत इति द्वे स्वप्रवादौ मन्त्रौ ताभ्यां द्वे इष्टके उपदधाति ।
 किं तद्विष्णोर्बलमिति तिस्र उपदधाति । अन्त्या द्विवाक्याः । पृच्छामि त्वा परं मृत्युमिति
 मृत्युमतीश्चतस्र उपदधाति । तृतीयचतुर्थौ त्रिवाक्यौ । पृच्छामि त्वा पापकृत इति निरय-
 मतीश्चतस्र उपदधाति । अपैतु मृत्युं जयति, इति ब्राह्मणम् । अपैतु मृत्युं परं मृत्यो-
 गं चिदो मृत्योः० तमेव मृत्युं विपश्चिते पवमानाय गायति तदित्यदमिति, इष्टकामु-
 पथाय हरिः५ हरन्त इत्यनुवाकेनेष्टकामुपदधाति । ततो मृत्योः पात्रमन्त्रं पायसं संकल्प्या-
 ध्वर्यवे दद्यात् । तस्योपधानकर्तृत्वात् । मुष्ट्यष्टाविंशतिपूर्णपात्रमित्युपदेशः । आ यस्मिन्
 सप्त वासवा० इति दर्भस्तम्बस्य दक्षिणत उपधायाग्ने नयेत्यष्टपुरीषेण दिक्षु वाऽष्टा-
 रुपदधाति । अष्टपुरी(रु)ष इति ज्ञानं कर्मार्थम् । तासामेवानुपश्चाद्यजमानोऽग्नेः पूर्व-
 दिव्यस्य स्थाने स्वतेजसा भानीत्यादिभिरष्टावात्मेष्टकाः पूर्ववदुपदधाति । व्याहृत्यादि
 रीदृमित्यन्तेनोपतिष्ठते । अथाध्वर्युः कुर्याभ्यः (कृप्याभ्यः) स्वाहाकारवर्जितैर्विंशतिं
 दर्शनीरुपधाय, अद्भ्यो वहन्तीभ्य इति स्वाहाकारवर्जितैरष्टौ वारुणीरुपदधाति । ततो
 लोकंपृणादि पूर्ववत् ।

पुष्करपर्णादिभिः प्रच्छादनान्ते तृतीयां चितिं चिनुते । प्रभ्राजमाना व्यवदातेत्यादि-
 भिरैकादश वैद्युतीरुपदधाति । तासामुपधानप्रकारः पूर्वमेवोक्तः । रश्मिना(मिः)
 तपति स(वर्ष)ति पर्जन्य इति तदभवे संभार्याभिरुपधानम् । प्रभ्राजमानस्तया० व्यव-
 दातस्तया० वासुकिवैद्युतस्त० रजतस्तया० परुषस्तया० श्यामस्तया० कपिलस्तया०
 अतिलोहितस्तया० इति प्रतिदिक्षु चोपधाय, ऊर्ध्वस्तया० अवपतन्तस्तया० वैद्युत-
 स्तया० इति तिस्रो मध्य उपदधाति । ततो यजमानः पूर्ववत्प्रभ्राजमानामित्यादिभि-
 रेकादश वासुकिवैद्युतानामित्यन्तां यजमानोपधीयमानां तृतीयां पत्नीं तूष्णीमन्वारभते ।
 ततो यजमानो व्याहृत्यादिरीदृमित्यन्तेनैता उपतिष्ठते । स्वानस्तया० भ्राजस्तया० अङ्गा-
 रि(ङ्गासि)स्तया० बभ्रारिस्तया० हस्तस्तया० सुहस्तस्तया० कृशानुस्तया० विश्वावसु-
 स्तया० मूर्धन्वास्तया० सूर्यवर्चास्तया० कृतिस्तया० इत्येकादश गन्धर्वगणानुपदधा-
 ति । गौरीर्मामेत्येकामुपधाय पराभवस्तया० सतपसस्तया० विद्युन्मयस्तया० यूपध-
 स्तया० श्वापद(य)स्तया० ग्रहमेघास्तया० शिमिविद्विष्टस्तया० इति वर्षोदीरणान्सप्त
 उपदधाति । समानमेतदुदकमिति वृष्टिमतीमष्टमीमुपदधाति । सोमपानां लोकमुपद-
 धातीति संकल्पः । यदक्षरं भूतकृतं० जमदग्निमकुर्वत० इति द्वाभ्यां त्रिवाक्याभ्यां

जामदग्नेर्द्वे उपधाय राज्ञः सोमस्य तृप्तास इति त्रिवाक्येन हरितामेकां तच्छंयोरित्यष्ट
वाक्येन शंयोरेकामुपदधाति सहस्रवृद्धियं भूमिः, इत्यष्टौ संयानीरुपदधाति । संग्रामः
अन्वेतीत्यन्तयोः परित्यागः । तयोरेतौ वत्साविति ब्राह्मणम् । पवित्रवन्त इति चतस्र
आङ्गिरसीरुपदधाति । ब्रह्मा देवानामिति प्रतीकग्रहणमथ सवितुर्ब्राह्मणम् । अमी
ऋक्षा निहतास इति श्यावाश्वस्य सप्तोपदधाति । द्वितीयषष्ठौ त्रिवाक्यौ । सप्तमः
पञ्चवाक्यः । अन्धो मणिमविन्ददिति पञ्च वैश्वदेवीरुपदधाति । तत उपधाय प्रयोजनार्थ-
मिति(मपि) नगरं न प्रविशेत् । प्रवृत्त्येकां निवृत्त्यस्यां तत्प्रभृत्येकान्तवर्ती स्यात् ।
नैतमृषिमित्यादि ब्राह्मणम् । आ तमग्र इति तिस्र आग्नेयीरुपदधाति । यददः संप्रयती-
रिति चापां नामधेयानि चतस्र उपदधाति । देवाग्निरिति नारायणपठिताः पञ्चाऽऽध्यात्मि-
कीरुपधाय पूर्ववह्नोः कृष्णाभिः प्रच्छादनान्ते चतुर्थीं चितिं चिनोति । आतनुष्वेति चत-
स्रोऽध्वर्युरुपदधाति । तृतीया त्रिवाक्या । मन्त्रै(आमन्त्रै)रिति पञ्चमीं यजमान उपधाया-
णुभिश्चेति द्वे उपधाय सुब्रह्मण्योमिति पञ्चवाक्येनैकामैन्द्रीमुपदधाति । अरुणाश्चेति
मेधवतीश्चतस्र उपदधाति । द्वितीयो मन्त्रः पञ्चवाक्यः । वासिष्ठो रौहिणेति असितवर्णा
इति तिसृभिस्तिस्त्र उपधाय वाश्वेव विद्युदिति तिसृभिस्तिस्त्र उपदधाति । दिवो नो
वृष्टिमिति सप्त वृष्टिसनीरुपदधाति । एताः सांहित्यः । उदुत्यं, चित्रमिति प्रतीक-
ग्रहणम् । ब्रह्मण उदरणमसीत्येतैर्ब्रह्मसदनीश्चतस्र उपदधाति । उपधाय ब्रह्मणे चरं
ददाति । अष्टयोनीमिति दिक्ष्ववान्तरदिक्षु चाष्टौ पुत्रानुपदधाति । सुत्रामाणं महीमूष
इति प्रतीकग्रहणम् । एवं मित्रश्च वरुणश्चेत्यादिभिर्मन्त्रैरष्टावुपदधाति । प्रथमतृतीयौ
त्रिवाक्यौ । मित्रस्तयेत्यादि विवस्वास्तयेत्यन्तम् । तामेवानुपश्चाद्यजमानो वसूनां
रुद्राणामित्यादिभिर्भानि इत्यन्तेऽष्टौ पुरुषानुपधाय व्याहृत्यादिरीद्वमिति एता उपतिष्ठन्ते ।
अथाध्वर्युर्विशिष्णीमिति द्वे उपदधाति । द्वितीया षड्वाक्या । पर्जन्याय प्रगायतेति
तिस्र उपदधाति । प्रथमतृतीयौ त्रिवाक्यौ । पुनर्मामैत्विन्द्रियमिति तिस्रः ।
ततो लोकं पृणादि पूर्ववत् । पुष्करपर्णादिभिः प्रच्छादनान्ते पञ्चमीं चितिं
चिनोति । आप्लवस्व प्रप्लवस्वेत्यादिषोडश दुःखक्षपण्यः । युवा सुवासाः, शतमिन्नु
शरद इति प्रतीकग्रहणम् । कामप्रयवणमित्यस्य परित्यागः । एवा ह्येवेति
षट् दिशो देवताः । प्रतिदिशमुपदधाति । द्वे मध्ये । कामस्तदग्र इति संकल्पवतीम् ।
आपो ह यद्बृहतीरित्यापवतीम् । एषा त्रिपदा । विधाय लोकानिति स्तम्भनवतीं,
केतवो अरुणासश्चेत्येकां, पूर्वं देवा अपरेणेति जन्मानुस्मृतौ । हंसः शुचिषदिति पुष्क-
रपर्णस्य पुरस्ताद्दुरोहणमुपदधाति । अथ ब्रह्मजज्ञानमिति पुष्करपर्णस्योपरिष्ठादुक्म-
मुपदधाति । हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति केवलाष्टर्चात्मकं सूक्तोमिति त्रिः पठित्वा
रुक्मस्योपरिष्ठाद्विरण्मयं पुरुषमुपदधाति । नात्र रुक्मपुरुषयोर्व्याघारणमित्यवचनात् ।

अथ यजमानोऽग्नेः पश्चात्प्राङ्मुखोऽवस्थाय पुरुषमुपसंघाय ओमिति ब्रह्मेत्यनुवाके-
नोनिषत्पठितेन 'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुक्तमाम्' इति न्यायेनानुशंसति । न पराचाऽ-
नुशंसतीत्यन्यत्र वचनात् । सहस्रशीर्षा पुरुषः, इति पुरुषसूक्तानुवाकेन होताऽनुशंसति ।
पूर्वः सुवरित्यनुवाकेन ब्रह्मोपस्थायानन्तरमुत्थाय विष्णोर्नु कं, तदस्य प्रियमिति
वृत्रोऽध्वर्युः शंसति । पुरुषस्य न दर्शनं साक्षाद्यथा न पश्यति पत्नी तथा वाससाऽ-
नारितं कृत्वा— 'सुप्रजसस्त्वा वयमिति सैव शंसति । तत्र यजमानो— भवा मित्र
शति चेता (तृचना) नुशंसनं कृत्वोमिति प्रणम्य तत्र समुवर्णरथाश्वानध्वर्यवे ददाति ।
प्राकृताः पष्ठैह्यादयः सर्वेषामध्वर्यादीनां साधारणास्तथाऽरुणपाठकानां च शक्त्या
दक्षिणोदपात्राणि दद्यात् ।

ततो भूरग्निं च पृथिवीं चेति दिक्षु संभार्याभिः प्रच्छाद्य पुष्करपर्णादिप्रच्छादनान्ते
वितिकल्पत्याऽभिमृश्योपहितशिष्टानुदकसंपातान्कस्मिंश्चित्पात्रे समवनीय दक्षिणे वेद्यन्त
मौदुम्बर्यामासन्धां कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य तस्मिन्नासीनं यजमानं
(पत्नीं च) अग्निमन्वारब्धमुदकसंपातैरभिषिञ्चति । देवस्य त्वेत्यनुद्भूत्याग्नेस्त्वा साम्रा-
ज्येनाभिषिञ्चाभीति महाग्निवदभिषिञ्चेत् । तैरुदकसंपातैः शनैरभिषिच्यमान आपो हि
हेत्यादिभिः स्नायात् । समस्तशरीरमाग्लावयेदित्यर्थः । संततामिति वचनात् । योऽसौ
तप्तुदेतीति अयज्ञसंयुक्त इति गायेत् । तत आरोहणं जपतीत्यादि सावित्रवदग्निप्र-
णयनात् कृत्वा त्रिभिः स्थाणुभिः स्थितं मञ्चमुपरिष्ठाच्चित्यस्य प्रतिष्ठाप्य तस्मि-
न्नाग्निप्रणयनं कुर्यात् । अप्सवग्नेः प्रणयनस्यात्यन्तासंभवात् । अथैनं मञ्चं समे यजति
यथा पुरुषं प्रत्याहुतीर्जुहोति । अन्यत्सर्वमा समाप्तेः सावित्रवत्तस्याऽऽरुणकेतुके त्वग्नि-
षितः । प्रकरणाद्वा तन्नियमो न सावित्रादौ नाप्सु मूत्रपुरीषं कुर्यादित्यादिस्मार्तस्यापि
भवति वचनात् । श्रौतप्रायश्चित्तार्थं पुष्करपर्णानि हिरण्यं च नाधितिष्ठेत्तयोरग्न्योर्न
पवेदन्नं कूर्मस्य मांसं नाश्नीयात् । संवत्सरः हि व्रतमिति ब्राह्मणम् । सांवत्सरिका-
प्येतानि यावज्जीवं वा । तेषां सावित्रादीनां पशुबन्धेन चयित इति श्रुतेः । सावित्राग्नौ
सवितुः पशुरालब्धव्य इति यस्मिन्नहन्यारुणकेतुकोऽग्निस्तस्मिन्नहनि यजमान आ-
वैश्रवणयज्ञसमाप्तेराग्निना पक्वं न भुञ्जीतेति दर्शनात् । न कंचन कुर्यात् । समाप्ते तु
कर्मणि ततः श्वः प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा प्राणानायम्य वैश्रवणेन यज्ञेन यक्ष्य इति
संकल्प्योत्तरमपरमवान्तरदेशं गत्वा सर्वत्रैव चतुष्पथे गोमयेनानुलिप्य वटादीनां सप्त
पर्णान्याहृत्य त्रीणि पर्णानि स्थण्डिलमध्ये प्रागग्राणि निधाय सर्वासु दिक्ष्वेकैकं प्रागग्रं
स्थापयित्वा ताभिरद्भिः प्रोक्ष्य बलीन्वक्ष्यमाणान्कृसरादीन् स्थण्डिले स्थापयित्वा तस्मि-
न्नुत्तरदेशे तिष्ठन्नधस्तिरोधाऽजायतेति चतसृभिर्वैश्रवणमावाहयेत् । मन्त्रोक्तानामत्र
वेतानामावाहनं भवति । शर्करासु वाऽप्सु वाऽग्नौ वेत्येके । एतैरावाहनमन्त्रैः

पाद्यार्घ्याचमनीयस्नानगन्धपुष्पाणि समर्प्य कृसरादीनि पिण्डानि कृत्वा श्रुतैरेवाऽऽवाहनमन्त्रैः पूर्ववत्परिहाप्य राजाधिराजायेति षड्वनमध्ये लिप्यात् । तस्मिंस्तिलमिश्रीदण्डपणानि तेषां प्रथमपर्णे हिरण्यनाभायेति नमस्कारान्तेन मन्त्रेण प्रथमं पिण्डं जुहुयात् । वचनादेके यागा इत्यवगन्तव्याः । जुहुयादिति वचनात् । द्वितीयं पिण्डं प्रथमात्पिण्डाद्भूयिष्ठं कृत्वा राजाधिराजायेति द्वितीयेन मन्त्रेण जुहुयात् । प्रथमपिण्डप्रमाणं तृतीयपिण्डं कृत्वा वैश्रवणायेति चतुर्वाक्येन स्वाहाकारान्तेन तृतीये पर्णे जुहुयात् । स्वाहाकारान्तेन वा जुहुयादिति वचनात् । अत ऊर्ध्वं यावत्प्रथमपिण्डं तद्विजानीयात्प्रमाणं पूर्वस्यां दिशि यत्पर्णं तस्मिन्यस्ते विघातुक इति पञ्चवाक्येन प्रथमं पिण्डं जुहुयात् । नलकूबरायेति तस्मिन्नेव द्वितीयं कुबरायेति तस्मिन्नेव तृतीयम् । अत ऊर्ध्वं मध्याङ्गुलिभिर्वैश्रवणबलिदानम् । दक्षिणस्यां दिशि यत्पर्णं तत्र तिरोधाभूरित्यादि । तमग्निं स्थापयेद्यदग्नौ बलिहरणारुख्यं कर्म प्रयुज्जीत । ततो गृहं गत्वा कर्मैश्वर्यार्पणं कुर्यात् ।

अथ भाष्यकारमतरीत्या वैश्रवणयज्ञप्रयोग उच्यते—तत्राद्भ्य इति चतसृभिर्वैश्रवणमावाहयति । यदि बलिं हरेत् (तै० आ० १-३१) इत्यत्रानग्नौ बलिहरणस्य पाक्षिकत्वं द्रष्टव्यम् । तस्मिन्पक्षे—हिरण्यनाभाय इति बलिं दद्यात् । अथवा तमग्निमादधीत स्थापयेद्यस्मिन्नग्नावेतद्बलिहरणारुख्यं कर्म प्रयुज्जीत । तस्यायं मन्त्रः—तिरोधाभूरित्यादिः । आधानानन्तरं तमग्निमुदीपयेत् तिरोधा भूः स्वाहा इत्यादिभिर्मन्त्रैः । यस्ते विघातुक इति बलिहरणं, राजाधिराजायेत्यादिभिरुपस्थाप्य केतवो अरुणासश्चेत्यादिनोपस्थानविशेषो वा । सूत्रकारेण त्वन्यथा प्रयोग उक्तः । स इह ब्राह्मणविरोधाच्चिन्त्य इति नोक्तः । इदं च कर्मान्तरमारुकेतुके व्याख्यातम् । तदन्यत्रापि ब्राह्मणोक्तं कर्तव्यम् । यथाऽग्निहोत्रादिष्वबीष्टकोपधानम् । शेषं पूर्ववत् ॥ ३९ ॥

एवमारुणकेतुकं व्याख्याय स्वर्गसूत्रमारभ्यते—

दिवःश्येनीभिरन्वहं स्वर्गकामो यजेत । अपा-
द्याभिश्च । ता ब्राह्मणव्याख्याताः ॥ ९ ॥ ३६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोविंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

यथोक्तलक्षणास्ताः ससेष्टयः स्वर्गस्य द्वारो द्वारस्थानीयाः । प्राप्त्युपाया इत्यर्थः । एता नानामार्गा दिवःश्येनयः । दिवो गुलोकस्य प्रापयिष्यः । श्यैङ् गतौ, औणादिको निप्रत्यय एत्वं च । अनुवित्त्य इति वाऽऽसां नाम । अनुष्ठानानन्तरमेव स्वर्गलाभो भवेत्तुवात् । यद्वा—दिवःश्येनीभिरन्वहं स्वर्गं कामो यजेत । दिवःश्येन्यो नाम ससेष्टयस्तामिः शुक्लपक्षे प्रतिपदमारभ्य सप्तान्वहं यजेत । अन्वहमेकैकया त्रिहविष्कया ।

अग्नये कामायाष्टाकपालमाशायै चरुमनुमत्यै चरुमिति प्रथमा । सर्वास्वाद्योत्तमे तुल्य-
हविषी । मध्ये विशेषकामोऽयं ब्राह्मणे द्रष्टव्यो विधिः ।

तस्य कर्म—शुक्लपक्षेऽमावास्ययेष्ट्वा दिवःश्येनीभिर्यक्ष्ये । स्वर्गं लोकमवाप्नवानीति
संकल्प्य, दैवःश्येनीयः हविः । सर्वं पौर्णमासवत् । अग्नये कामाय जुष्टं० आशायै
जुष्टं० अनुमत्यै जुष्टं० एवमासादनप्रोक्षणे नियोगः । यथाभागं व्यावर्तध्वमिति विभागः ।
इदमग्नेः कामस्येति पेषणार्थम् । अग्नये कामाय जुष्टमधिवपामीत्यादि । कपालान्युपधाय
परुद्धयं घर्मोऽसीति चरौ, आप्यलेपादिपुरोडाशेन प्रचर्य । आशाया अनुब्रूहि, आशां
यज, आशाया अहमन्नादः० अनुमते प्रचरति । तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम विश्वाः,
अश्याम तं काममग्ने तवोती (तै० सं० १-३-१४) इति कामस्य । ‘आशानां
त्वाऽऽशापालेभ्यः विश्वा आशा मधुना सःसृजामि । (तै० ब्रा० २-५-३) इत्या-
शायाः । अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञं, अन्विदनुमते त्वं मन्यासै (तै० सं० ३-३-११)
इत्यनुमतेः । नारिष्ठान्हुत्वाऽग्नये कामाय स्वाहा । आशायै स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा ।
प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहा । यथालिङ्गं त्यागः । अग्निं स्विष्टकृतं
हव्यवाहमभिमातिषाहं, स्विष्टमग्ने० (तै० ब्रा० २-४-१) इति स्विष्टकृतः ।

अत्रेष्टौ दक्षिणाकाले पष्ठौहीवरां कंसं (भाजनं) स्त्रियै चाऽऽभरणं, एतान्यन्तर्वेदि
स्थापयित्वा नपुंसकबहुवचनेनोहः—ब्रह्माणि ब्रह्माणि स्थ ब्रह्मणे वो मा मा हिंसिष्ट
हुतानि मद्यः शिवानि भवत सहस्रधाराण्युत्सान्यक्षीयमाणानि दध्युः, दिवं च तैः पष्ठौ-
हीकंसाभरणान्यततराणि सृत्युम् । ब्राह्मणा इमानि पष्ठौहीकंसाभरणानि । ब्राह्मणतर्पणा-
न्तेयमिष्टिः । सर्वेष्टयो नाना भवन्ति याः कालभेदात् । केचिदेकाहवनीया इत्येकैकं
कर्म । इष्ट्यायनमिति । नानाहवनीयपक्षेऽन्वहं संकल्पादि । अन्वहपक्ष आदावेव
संकल्पः । नानाहवनीयपक्ष इष्ट्या यक्ष्य इति प्रथमवर्जानां दैवःश्येनीयानां हविः० ।
एकाहवनीयपक्षे चतुर्थैव ।

श्वोभूते संकल्पादि पूर्ववत् । तत्र विशेषः—अग्नये कामाय पुरोडाशं पुनश्च कामाय
चरुम् । अग्नये कामाय जुष्टं० । कामाय जुष्टं० । अनुमत्यै जुष्टं० । तुभ्यं ता
अश्याम तमित्यग्नेः कामस्य । कामो भूतस्य कामस्तदग्र इति कामस्य । अनु नोऽद्यानु-
मतिः, अन्विदनुमत इत्यनुमत्याः । नारिष्ठान्हुत्वोपहोमः—अग्नये कामाय स्वाहा ।
कामाय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहेत्यादि । स्विष्टकृति हव्यवाहः स्विष्टमग्र इति । पूर्व-
वद्दक्षिणा । शेषं पूर्ववत् ।

श्वोभूतेऽग्नये कामायाष्टाकपालं ब्रह्मणे चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । अग्नये
कामाय जुष्टं० । ब्रह्मणे जुष्टं० । अनुमत्यै जुष्टं०, इत्यादि । तुभ्यं ता,
अश्याम त इत्यग्नेः कामस्य । ब्रह्मजज्ञानं, पिता विराजेति ब्रह्मणः । अनु नोऽद्या-

नुमतिरन्विदनुमते त्वमित्यनुमत्याः । नारिष्ठान्हुत्वा—अग्नये कामाय स्वाहा । ब्रह्मणे स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा । इत्यादि । हव्यवाह५ स्विष्टमग्न इति स्विष्टकृतः । पूर्ववद्दक्षिणाः ।

अथ श्वोभूतेऽग्नये कामायाष्टाकपालं यज्ञाय चरुमनुमत्यै चरुम् । अग्नये कामाय जुष्टं० । यज्ञाय जुष्टं० । अनुमत्यै जुष्टं०, इत्यादि । यज्ञो रायो यज्ञः, अयं यज्ञो वर्धतामिति यज्ञस्य । इतरतयोः पूर्वोक्ताः । नारिष्ठान्हुत्वाऽग्नये कामाय स्वाहा । यज्ञाय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा, इति । हव्यवाह५ स्विष्टमिति स्विष्टकृतः । पूर्ववद्दक्षिणाः ।

श्वोभूतेऽग्नये कामायाष्टाकपालमग्नये बलिमते चरुमनुमत्यै चरुमित्यादि । ‘तुभ्यं भरन्ति क्षितये, यो देह्यो अनमयत्’ इत्यग्नेर्बलिमतः । इतरयोः पूर्वोक्ताः । नारिष्ठा-
न्हुत्वाऽग्नये कामाय स्वाहा । अग्नये बलिमते स्वाहा, इत्यादि । पूर्ववद्दक्षिणाः ।

अथ श्वोभूते—अग्नये कामायाष्टाकपालमनुवित्त्यै चरुमनुमत्यै चरुमित्यादि । पूर्वं देवा अपरेणानुपश्यन्, प्राणापानौ चक्षुः श्रोत्रमित्यनुवित्तेः । इतरयोः पूर्वोक्ताः । नारिष्ठादि । अग्नये कामाय स्वाहा । अनुवित्त्यै स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा, इत्यादि । पूर्ववद्दक्षिणाः । ताः सर्वा इष्ट्यो ब्राह्मणतर्पणान्ताः । आप ऐन्द्राग्नविकारा अवशिष्टाः सर्वा आग्नेयविकाराः । दिवःश्चेनयः समाप्ताः । तत्र श्लोकौ—

इष्ट्वाऽमावास्यथा तस्मिन्प्रथमायामुपक्रमः ।

दिवःश्येनीभिर्बक्ष्ये च दैवःश्येनं हविस्तथा ॥

आप ऐन्द्राग्नधर्माश्च शिष्टा आग्नेयधर्मकाः ।

पष्ठौही कंस आभरणं दक्षिणाश्च पृथक्पृथक् ॥

अथापाषा नाम पञ्चेष्टयः । एताश्च त्रिहविष्काः । उदवसानीयानन्तरमेताभिर्यजते । आसामाद्यन्तयोरग्न्यनुमत्योर्मध्ये तपः श्रद्धा सत्यं मनश्चरणमिति पञ्च देवताः । तास्व-
पात्राभिर्यक्ष्ये । स्वर्गं लोकमवाप्तवानिति संकल्पः । आपात्रा५ हविः । आग्नेयमष्टाक-
पालं० तपसे चरुमनुमत्यै चरुमित्यादि । अग्निर्मूर्धा—भुव इत्याग्नेयस्य । तपसा देवा प्रथमजमिति तपसः । पूर्वोक्त एवानुमतेः । नारिष्ठान्हुत्वाऽग्नये स्वाहा । तपसे स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहेत्यादि । पूर्ववत्पष्ठौह्यादयो दक्षिणाः ।

श्वोभूत आग्नेयमष्टाकपालं श्रद्धायै चरुमनुमत्यै चरुमित्यादि । श्रद्धया देवो० श्रद्धा देवीति श्रद्धायाः । इतरयोः पूर्ववत् । नारिष्ठान्हुत्वा, अग्नये स्वाहा श्रद्धायै स्वाहा, अनुमत्यै स्वाहेत्यादि । शेषं पूर्ववत् ।

श्वोभूत आग्नेयादि । सत्याय चरुमनुमत्यै चरुमित्यादि । आगात्सत्य यस्य प्रति-
ष्ठेति सत्यस्य । नारिष्ठान्हुत्वाऽग्नये स्वाहा । सत्याय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहेत्यादि
शेषं पूर्ववत् ।

श्वोभूत आग्नेयमित्यादि । मनसे चरुमित्यादि । मनसो वशे, आकूतीनामिति
मनसः । इतरयोः पूर्वोक्ताः । नारिष्ठान्हुत्वाऽग्नये स्वाहा । मनसे स्वाहा, अनुमत्यै
स्वाहेत्यादि । शेषं पूर्ववत् ।

श्वोभूते पञ्चम्यामग्नये जुष्टं० । चरणाय जुष्टं० । अनुमत्यै जुष्टं०, इत्यादि ।
चरणं पवित्रं, लोकस्य द्वारमिति चरणस्य । इतरयोः पूर्वोक्ताः । नारिष्ठान्हुत्वाऽग्नये
स्वाहा । चरणाय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा, इत्यादि । शेषं पूर्ववत् । ब्राह्मणतर्षणान्ताः
पञ्चेष्टयः । अपाघाः समाप्ताः । तत्र श्लोकः—

अपाघामिस्तथा यक्ष्ये ह्यापाघं च हविस्तथा ।

आग्नेयस्य च विध्यन्ताः तपसादेर्द्धं द्वयम् ॥ ९ ॥ ३६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां त्रयोविंशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

अथ त्रयोविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

तत्राऽऽदौ बृहस्पतिसव उच्यते—

अथ सवानां व्याख्यातो बृहस्पतिसवः ॥ १ ॥

सूयत ईश्वरत्वेनाभिषिच्यत एष्विति सवा एकाहविशेषाः । तत्र बौधायनीये
विशेषः—बृहस्पतिसवेन यक्ष्यमाणो भवति । स उपकल्पयतेऽश्वश्चतुस्त्रिंशो दक्षिणाः
कृष्णाजिनः सुवर्णरजतौ च रुक्मौ पर्णमयं पात्रमाज्यमभिषेचनाय । अथ वै ब्राह्मणं
भवति—परिस्त्रिजं होता भवत्यरुणो मिर्मिरस्त्रिशुक्र इति । एष ह वै परिस्त्रिजं यः
खलतिः परिकेश्योऽथ हैष मिर्मिरो यः शुक्रो विक्रियस्तिष्ठकवान्निष्काक्षोऽथ हैष स्त्रि(त्रि)-
शुक्रो यस्त्रिवेदो दीक्षते । तस्यैकरात्रीणस्य सोमं क्रीणन्ति । तिस्र उपसदः । तायते
त्रिवृदग्निष्टोमो रथंतरसामा प्रवर्यवान्गायत्रीष्वेकस्तोमः । प्रज्ञातं देवसुवाः हविषां कर-
णम् । तस्य बार्हस्पत्योऽतिग्राह्यः । बार्हस्पत्यः पशुरुपाळभ्यः । समानमाऽभिषेकस्य
कालात् । अभिषेकस्य काले यजमानायतने कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति ।

तद्यजमानं प्राञ्चमुपवेश्य सुवर्णरजताभ्यां रुक्माभ्यां पर्युपास्य पर्णमये पात्र आज्य-
मानन्याभिषिञ्चति—बृहस्पतिः प्रथमं जायमानो महो ज्योतिषः परमे व्योमन् । सप्ता-
स्यस्तुविजातो रवेण वि सप्तरश्मिरधमत्तमाऽसि । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेण बृहस्पतिसवेनाभिषिञ्चामीति ।
समुन्मृष्टे समुत्क्रोशन्तीति समानमा मुखस्य विमार्जनात् ।

तस्य प्रातःसवने सन्नेषु नाराशऽसेष्वेकादश दक्षिणा नीयन्ते । एकादश माध्यंदिने
सवने सन्नेषु नाराशऽसेषु । अश्वद्वादशास्तृतीयसवने सन्नेषु नाराशऽसेषु । माध्यंदिने
सवनेऽश्वं दद्यादिति ह स्माऽऽह मौद्गल्यः । स वा एष नैमार्जनी यज्ञः । स यथा ह वा
इयं गैरेयी नदी निमृजत्येव ह वा एष एतेन यज्ञक्रतुनेष्टा पाप्मानं भ्रातृव्यं
निमृजन्नेति । स एतस्मिन्नेव पूर्वपक्षे चतुष्टोमेनाग्निष्टोमेन यजेत, पुरा श्रेषाच्छान्त्यै
(१८-२) इति ॥ १ ॥

अथ वैश्यसवोऽभिधीयते—

वैश्यः पुष्टिकाम आग्नेयादीनि सप्त हवींषि
निर्वपति ॥ २ ॥

अथ वैश्यः पुष्टिकामो वैश्यसवेन यक्ष्ये । अथेष्ट्या यक्ष्ये विद्युत् । वैश्यसवं
हविः० । पात्रसादनकाले—चत्वारिंशत्कपालानि चरुस्थाली स्फ्यश्च द्वंद्वं शिष्टानि
सर्वाण्यन्वाहार्यस्थाली च । निर्वपणकालेऽग्नये जुष्टं० । पूष्णे जुष्टं० । सवित्रे जुष्टं० ।
त्वष्ट्रे जुष्टं० । वरुणाय जुष्टं० । विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं० । मरुद्भ्यो जुष्टमित्यादि
यथार्थानि । अग्ने हव्यं रक्षस्व पूषन्हव्यमित्यादि । एवं निगमा यथादैक्तमूहेन । आग्ने-
यमष्टाकपालः पौष्णश्चरुः पिष्टानां सावित्रोऽष्टाकपालस्त्वाष्ट्रोऽष्टाकपालो वारुणोऽष्टाकपा-
लो वैश्वदेव एकादशकपालो मारुत एकादशकपाल इत्यादि । ब्राह्मणतर्पणान्तेयमिष्टिः
संतिष्ठते । याज्यानुवाक्याश्च व्याख्याताः ॥ २ ॥

पृश्निः पष्ठौही मारुत्यालभ्यते तस्याः पुरस्ता-
त्स्विष्टकृतो यजमानायतन ऋषभचर्म प्राचीनग्री-
वमुत्तरलोमाऽऽस्तृणाति । तस्मिन्नासीनं दध्नाऽभि-
षिञ्चति ॥ ३ ॥

पृश्निः श्वेतवर्णा पष्ठौही चतुर्वर्षा । तादृशी काचिदजा मरुद्देवताकाऽऽलब्धव्या ।
एतस्य पशोर्मध्ये विष्टकृतः पुरस्तादभिषिञ्चेदिति विधिरुन्नेयः । अभिषेकार्थमासनं तु
ऋषभचर्मोऽध्यभिषिञ्चति (तै० ब्रा० २-७-२) इति वचनात्तदयस्य चर्मणि पर्य-

महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

८३७

अभिषेकद्रव्यं तु दध्नाऽभिषिञ्चति (तै० ब्रा० २-७-२) इति । दध्ना

अथ दध्नाऽभिषिञ्चति । समर्पयतीति वाक्यशेषात् ।

पशुबन्धेन यक्ष्ये । समारोपणादि सर्वं निरूढवत् । षड्ढोत्रादि । उपाकरणका
पशुः पशौही मारुत्यालभ्यते । मरुद्भस्त्वा जुष्टमुपाकरोमीत्यादि । वनस्पतियामं
तानामायतन ऋषभधर्माऽऽस्तीर्य तस्मिन्नासीनं यजमानं दध्नाऽभिषिञ्चति तूष्णीम् ।
अथ स्विष्टकृदादि । पशुबन्धः संतिष्ठते ॥ ३ ॥

ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसकाम आग्नेयादीन्यष्टौ हवींषि
निर्वपति पुरस्तात्स्विष्टकृतो हिरण्येन घृतमुत्पूय
तेन कृष्णाजिन आसीनमभिषिञ्चति ॥ ४ ॥

अथ ब्राह्मणः स्वं द्वितीया (णसवो द्वितीय) आग्नेयादयस्तस्य कर्म—अन्यस्य स्व-
(सव)स्य सूतसव इति नाम । अथ बोधायनेनोक्तं केचित् ब्राह्मणसव इति सूत-
सवेन यक्ष्ये, ब्रह्मवर्चसी भूयांसमिति संकल्पः । अग्न्यन्वाधानादि । तस्याऽऽग्नेयोऽष्टा-
कपालमित्यादि । ब्राह्मणसवेन यक्ष्य इति वाऽग्नेयोऽष्टाकपालः सौम्य एकादशकपालः
सावित्रोऽष्टाकपालो बार्हस्पत्योऽष्टाकपालोऽग्नीषोमीय एकादशकपालः सारस्वतोऽष्टाक-
पालो बारुणोऽष्टाकपालो द्यावापृथिव्य एककपालः । अत्रैककपालधर्मा न । सिद्धमिति
संतिष्ठते ।

अत्रापि पृथिः पशौही मारुत्यालभ्यते । पशुबन्धेन यक्ष्य इत्यादि पूर्ववत् । पुर-
स्तात्स्विष्टकृतश्चर्मण्यासीनं हिरण्येन घृतमुत्पूय तेनाभिषिञ्चति । समाप्यते पशुबन्धः ।
एतौ सवावमावास्यायां पौर्णमास्यां वा करोति । ततः सौत्रामणी मैत्राव-
रुणी च ॥ ४ ॥

अथ सोमसवोऽभिधीयते—

अथ सोमसवः । यत्किंच राजसूयमृते सोमं
तत्सर्वं भवति ॥ ५ ॥ मैत्रावार्हस्पत्यं सऋस्थाप्य
सौमीं सूतवशामालभते ॥ ६ ॥ तस्याः पुरस्ता-
त्स्विष्टकृतोऽषाढं युत्सु पृतनासु पप्रिमिति सौम्य-
र्चाऽद्भिरभिषिञ्चति ॥ ७ ॥ शेषं सऋस्थाप्य सऋ-
सृपां हविर्दिशामवेष्ट्या द्विपशुना पशुबन्धेन
सात्यदूतानां हविर्भिः प्रयुजामिति यजेत ॥ ८ ॥

अभिषेकाय सौमीमृचमषाढं युत्सु० मदेम सोम, (तै० ब्रा० २-७-४) इत्यन्तः । राजसूये हेमपीवत्राभिषेचनीयदशपेयकेशवपनीयव्युष्टिरात्रक्षत्रधृतिसंज्ञकः सप्त सोमयागास्तान्वर्जयित्वा यत्किंचिदनुमत्यादिकं सौत्रामण्यन्तं प्रयोगजातं तत्सर्वमस्मिन्सोमसवेऽनुष्ठेयम् । तस्मिन् राजसूयप्रयोगमध्येऽरत्नीनां हविर्भ्य ऊर्ध्वं संस्पृष्टां हविर्भ्यः पुरस्तात्सौमी सूतवशाऽऽलब्धव्या । तस्याः स्विष्टकृतः पुरस्तादभिषेकः कार्यः ।

सोमसवेन यक्ष्ये स्वर्गार्थम् । फाल्गुन्याः पौर्णमास्याः पूर्वस्याः षष्ठ्या आरम्भः । अथवा बोधायनोक्तवचनादामावास्येन हविषेष्ठाऽऽरम्भ इत्यादि पूर्ववत् ॥ ९-८ ॥

अथ पृथिसवोऽभिधीयते—

पृथिसवेन पशुकामः । यत्किंच राजसूयमनुत्तरवेदिकं तत्सर्वं भवति ॥ ९ ॥ मैत्राबार्हस्पत्यस्य पुरस्तात्स्विष्टकृतो ये मे पञ्चाशतमिति नाराशंस्यर्चाऽद्भिरभिषिञ्चति ॥ १० ॥ समानमुत्तरं पूर्वेण पशुबन्धवजम् ॥ ११ ॥

पृथिनाऽनुष्ठितत्वादयं पृथिसवः । एतेन पृथिसवेन यो यजते स पशुमान्मवेदित्यर्थः । अस्मिन्पृथिसवे कर्तव्यविशेषमाह—यत्किंचेति । राजसूये हुत्तरवेदियुक्ताः सत्यसोमयागा द्विपशुः पशुबन्धश्चातुर्मास्यानि चैतानि वर्जयित्वा यदन्यदनुमत्यादिकं सौत्रामण्यन्तमस्ति तत्सर्वमत्र कर्तव्यम् । नरैः शंसनीयः स्वयमपि मनुष्यरूपो देवविशेषो नराशंसस्तत्संबन्धिनी—‘ ये मे पञ्चाशतम् ’ इत्यादिका नाराशंसी तयाऽभिषिञ्चेत् ॥ ९-११ ॥

अथ गोसव उच्यते—

व्याख्यातो गोसवः ॥ १२ ॥

एष गोसवः (तै० ब्रा० २-७-६) इत्यादिना व्याख्यातः । एष वक्ष्यमाणो गोसवाख्यः क्रतुरनुष्ठेयः । स च सर्वेषु स्तोत्रेषु षट्त्रिंशस्तोमयुक्त उच्यसंस्थारूपः । पृष्ठस्तोत्रे बृहत्सामयुक्तः । तस्य पवमानस्तोत्रे कण्वरथंतराख्यं सप्तमं भवति । अथ वाजपेयराजसूयाम्यामुत्कृष्टत्वेनैतं सर्वं प्रशंसति—यो वै वाजपेयः । स सन्नाट सवः । यो राजसूयः । स वरुणसवः । प्रजापतिः स्वाराज्यं परमेष्ठी । स्वाराज्यं गौरेव (इत्यादि) । एतदनुष्ठानं तद्वेदनं च प्रशंसति—गौरेव भवति (तै० ब्रा० २-७-६) । बृहत्सामेति यदुक्तं तदेव सामद्वयरूपेण प्रशंसति—उमे बृहद्वयंतरे भवत इत्यादि । दक्षिणायां

पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

८३९

विशेषमाह—अयुतं दक्षिणाः, इत्यादि । अभिषेकद्रव्यमाहाऽऽपस्तम्बः—प्रतिधुषाऽभिषि-
षति, इति प्रतिधुषा तदानीमेव दुग्धेन क्षीरेणाभिषिञ्चेत् । अथाभिषेकस्य देशकालौ वि-
ष्टे—अनुद्धते वेद्यै दक्षिणत आहवनीयस्य बृहतः स्तोत्रं प्रत्यभिषिञ्चति । इयं वाव रथं-
तम् । असौ बृहत् । अनयोरेवैनमनन्तर्हितमभिषिञ्चति (२-७-६) इति । अत्राभि-
षेकार्थमन्त्रस्तु—रेवज्जातः, स्वाराज्येनाभिषिञ्चामीत्यन्तः ॥ १२ ॥

अथौदनसवोऽभिधीयते—

ओदनसवेनान्नाद्यकामो रोहिण्यां यजेत ॥ १३ ॥

पूर्वपक्षे रोहिण्यां चन्द्रमा युक्तस्तस्मिन्काल ओदनसवः ॥ १३ ॥

उपव्युषः श्रपयति ॥ १४ ॥

उपव्युषः काल ओदनसवेन दक्ष्येऽन्नाद्यर्थमिति संकल्पः । अथ चरुं श्रपयति
शैकिकाग्नौ । केचिदौषासन इति । आहवनीय इत्यपरे ॥ १४ ॥

दर्विहोमो भवति ॥ १५ ॥

प्रकृतत्वात् ॥ १५ ॥

उदित आदित्ये सिंहे व्याघ्र इति चतस्र

आहुतीरोदनाद्धत्वा ॥ १६ ॥

उदित आदित्ये होमकालः । चतस्र आहुतीर्जुहोति दर्विहोमवचनात् ॥ १६ ॥

राडसि विराडसीत्येतैः प्रतिमन्त्रं मन्थान्

कल्पयन्ति । आज्यमन्थं ब्राह्मणः पथोम-

न्थं राजन्यो दधिमन्थं वैश्य उदमन्थं शूद्रः ॥ १७ ॥

यथासंख्यं ब्राह्मणराजन्यवैश्यशूद्रा मन्थान्कल्पयन्ति ॥ १७ ॥

इन्द्राय त्वा तेजस्वते तेजस्वन्तः श्रीणामीति ।

ब्राह्मणः सक्तुभिराज्यं श्रीत्वा तेजोऽसी-

त्यभिमन्त्र्य तच्चे प्रयच्छामीति यजमानाय

प्रयच्छति ॥ १८ ॥ तेजस्वदस्तु मे मुखमिति

प्रतिगृह्य भक्षयति ॥ १९ ॥ एवमितरेषामुत्तरो-

त्तरश्च यणोऽभिमन्त्रणः प्रदानो भक्षणश्च यथा-

लिङ्गम् ॥ २० ॥

तेजोजःपयआयुष्मन्तः श्रयणमन्त्रवर्णाच्च प्रयच्छामीति प्रदामार्थकत्वादध्वयु मन्त्रा
मिति न्यायात् ॥ १८-२० ॥

सर्वान्यजमानो भक्षयित्वा हिरण्यं
ब्राह्मणाय ददाति । तिसृधन्वः
राजन्याय । अष्टां वैश्याय ।
माषकमण्डलं शूद्राय ॥ २१ ॥

यद्धिरण्यं ददाति (तै० ब्रा०-२-७-९) इत्यादि ब्राह्मणेनोक्तम् । तिसृभिरिषु
भिः सहितं धनुस्तत्तिसृधन्वम् । अष्टा फालं लाङ्गलाग्रस्था लोहशलाकेत्यर्थः । यत्कम-
ण्डलम् । आयुष्टेन (२-७-९) इति ब्राह्मणम् ॥ २१ ॥

हिरण्यं यजमानायाऽऽवध्नात्यायुरसि विष्वायुरसी-
त्यावद्धयमाने जपति ॥ २२ ॥

कर्णे हिरण्याभरणबन्धनं तु यद्धिरण्यमावध्नाति (२-७-९) इति वचनात् ॥ २२ ॥

ओदनशेषं यजमानः प्राश्नाति ॥ २३ ॥

हुतशेषम् ॥ २३ ॥

इममग्रे आयुषे वर्चसे कृधीति प्राश्नन्तमभिमन्त्रयते ॥ २४ ॥

प्राश्नन्तं यजमानमध्वर्युरभिमन्त्रयत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

अपां ग्रहान्गृह्णन्ति ये मन्थान्कल्पयन्त्यर्पा यो द्रवणे
रस इत्येतैः प्रतिमन्त्रम् ॥ २५ ॥

अपां ग्रहान् गृह्णन्ति ये मन्थान्कल्पयन्ति-अपां यो द्रवणे रस इति । एतैः प्रति-
मन्त्रं ब्राह्मणराजन्यवैश्यशूद्रा गृह्णन्ति । अपां यो द्रवणे रसस्तमहमस्मै गार्ग्ययणाय देव-
दत्ताय तेजसे ब्रह्मवर्चसाय गृह्णामीति ग्रहणम् ॥ २५ ॥

तैरेन सः सृष्टैरभिषिञ्चति यतो वातो मनोजवा इति ॥ २६ ॥

तैरपां ग्रहैः । वर्चसेत्यन्तः ॥ २६ ॥

समुद्र इवासि गह्वनेत्येनमभिमन्त्र्याथैनं त्रिभि-
र्दर्भपुञ्जीलैः पवयति । अवभृथप्रत्याम्नायो
भवतीति विज्ञायते ॥ २७ ॥

॥ ८४१ ॥ महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

८४१

विभूरित्यन्तः । एनं यजमानम् । त्रिभिः पवयति (२-७-९) इति विधिर्द्वैष्ट्यः ।

॥ २७ ॥

अग्रेणाऽऽहवनीयं रथोऽवस्थितो भवति ॥ २८ ॥

कर्मार्यं स्थापयतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

अभिप्रेहीति तं यजमानोऽभ्येति ॥ २९ ॥

सपत्नहेत्यन्तः । रथं प्रत्यागच्छेदित्यर्थः ॥ २९ ॥

आतिष्ठ मित्रवर्धन इत्यारोहन्तमभिमन्त्रयते ॥ ३० ॥

अधिष्णुवन्नित्यन्तः । यजमानमिति शेषः ॥ ३० ॥

अङ्कौ न्यङ्काविति रथचक्रे अभिमृशति । पक्षसी वा ॥ ३१ ॥

राजपेये व्याख्याता ॥ ३१ ॥

आतिष्ठ वृत्रहन्निति पञ्चभिरारूढम् ॥ ३२ ॥

व्याख्याता ग्रहकाण्डे । अभिमन्त्रयत इत्यनुवर्तते ॥ ३२ ॥

दिहक्षेण्यो दर्शनीयो भवति । य एतेन यजत

इति विज्ञायते ॥ ३३ ॥

बहन्नं गृहे भवतीत्यर्थः । अत्र सौत्रामणी मैत्रावरुणी चाऽऽमिक्षा ॥ ३३ ॥

संतिष्ठत ओदनसवः ॥ ३४ ॥ ११ ॥

दर्विहोमकर्तर्यं (कर्त्रे य)थाश्रद्धं दक्षिणा ददाति । ओदनसवः समाप्तः ॥ ३४ ॥

॥ ११ ॥

अप पञ्चशारदीयविधिरुच्यते—

व्याख्यातः पञ्चशारदीयः ॥ ३५ ॥

पञ्चसु शरस्सु संवत्सरेष्वनुष्ठेयः पञ्चशारदीयः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३५ ॥

तथाऽग्निष्ठुत् ॥ ३६ ॥

समानमिति । अग्निष्ठुदारुय एकाह इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

तत्र ग्रहग्रहणकाले पुरोरुचोऽभिधीयन्ते—

तस्य पुरोरुचः । अस्याजरासोऽग्न आयूथषि
पवस इत्यैन्द्रवायवस्य । द्वितीया मैत्रावरुणस्य ।
तृतीयाऽऽश्विनस्य । चतुर्थी पञ्चमी च शुक्रामन्थि-
नोः षष्ठ्याग्रयणस्य । अन्यामाग्नेयीमुख्यस्य
नियुनक्ति । नित्या ध्रुवस्य । नियुनक्त्यैन्द्राग्नवै-
श्वदेवयोः । अग्निश्रिय इति तिस्रो मरुत्वतीयानाम् ।
श्रुधि श्रुत्कर्णेत्युत्तरा माहेन्द्रस्य । विश्वेषामदिति-
रिति तिस्र आदित्यग्रहस्य । उत्तमा सावित्रस्य ॥३७॥

अस्याजरा पुरोरुक्स्यादाग्निष्टुत्यैन्द्रवायवे ।

यजेति मैत्रावरुणे अश्विनेत्याश्विने ग्रहे ॥

द्वे विरूपे तु शुक्रस्य ग्रहे पूर्वेति मन्थिनि ।

प्रीणीत्याग्रयणे ह्याग्निनेत्यैन्द्राग्नग्रहे भवेत् ॥

अग्निर्देवा वैश्वदेवे ह्याग्निश्रिय इति त्रयम् ।

ज्ञेया मरुत्वतीयेषु माहेन्द्रे तु श्रुधीत्यसौ ॥

विश्वेषां तिस्र आदित्ये नि त्वा सावित्रके ग्रहे ।

अग्निष्टुदारुण्य एकाहे ग्रहाः षोडश वर्णिताः ॥ ३७ ॥

अथैन्द्रस्तुद्यागे ग्रहाणां पुरोरुचोऽभिधीयन्ते—

नियुनक्ति वैश्वदेवस्य । नित्या पात्नीवतस्य ।
नियुनक्ति हारियोजनस्य ॥ ३८ ॥ इन्द्रस्तुतेन्द्रस्तोमे-
नोक्थ्येनेन्द्रियकामो वीर्यकामो वा यजेत । ऐन्द्रियः
पुरोरुचस्तिष्ठा हरी कस्य वृषेत्यैन्द्रवायवस्य । तृतीया
मैत्रावरुणस्य । चतुर्थ्याश्विनस्य । पञ्चमी षष्ठी च
शुक्रामन्थिनोः । सप्तम्याग्रयणस्य । नित्योक्थ्यस्य ।
नियुनक्ति ध्रुवैन्द्राग्नवैश्वदेवानाम् । नित्या मरुत्वती-
यमाहेन्द्राणाम् । आ नो विश्वाभिरुतिभिरिति तिस्र
आदित्यग्रहस्य । उत्तमा सावित्रस्य ॥ ३९ ॥

इन्द्रस्तुत्तामके यागे ग्रहाणां स्युः पुरोरुचः ।

तिष्ठा कस्येत्यैन्द्रवायव इन्द्रं तदनन्तरे ॥

द्वितीय इत्याश्विने स्थात्स सूरः शुक्रसंज्ञके ।

उत त्वं मन्थिनास्त्रि स्याद्भरेण्वाग्रयणग्रहे ॥

महीत्यैन्द्राग्रके वैश्वदेवे तूष्णं न इत्यसौ ।

आदित्ये तिस्र आ नः स्युरिमां सावित्रकग्रहे ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

नियुनक्ति वैश्वदेवपात्नीवतयोः । नित्या हारि-

योजनस्य । व्याख्यातोऽप्नोर्यामः ॥४०॥ १२ ॥

तत्स्वरूपं सूत्रकारेण स्पष्टमुक्तम्—अप्नोर्यामश्चेत्संधिचमसानुन्नयंश्चतुर्भ्यश्चमसग-
णेभ्यो राजानमतिरेचयति, इति । संधिस्तोत्रपर्यन्तैरेकोनत्रिंशत्स्तोत्रैर्युक्तमतिरात्रप्रयोग-
मनुष्ठाय तत ऊर्ध्वं चतुर्भ्यश्चमसगणेभ्यो राजानमतिरेचयेत् । ततः पुनरपि चत्वारि
स्तोत्राणि भवन्ति । तदेवं त्रयस्त्रिंशत्स्तोत्रयुक्तोऽप्नोर्यामः । तस्य निर्वचनं दर्शयति—
यदाप्नोत् । तदप्नोर्यामस्याप्नोर्यामत्वम् (तै० ब्रा० २-७-१९) इति । यस्मात्कार-
णादनेन क्रतुना पशूनाप्नोत्तस्मात्कारणादाप्त्यर्थो यामो यज्ञ इति व्युत्पत्त्या तन्नाम
संपन्नम् ॥ ४० ॥ १२ ॥

अथ यज्ञसंयुक्तालौकिको राजाभिषेकोऽभिधीयते—

राजाऽभिषेक्ष्यमाणो जनपदेषु समवेतेषु द्वयोः

पुण्याहयोः पूर्वस्मिन्स्थण्डिलं कल्पयित्वाऽग्निमुप-

समाधाय संपरिस्तीर्य वसति ॥ ४१ ॥

राजाभिषेककर्म पुरोहितेन कर्तव्यम् । जनपदेषु समवेतेषुभयोः पुण्याहयोः । ततः
स्थण्डिलेऽग्निप्रतिष्ठापनान्तं कृत्वाऽधिवसतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

उदित आदित्ये ये केशिनो नर्ते ब्रह्मण इति द्वे

आहुती हुत्वा राडसि विराडसीति यजमानाय-

तन औदुम्बरीमासन्दीं प्रतिष्ठापयति ॥ ४२ ॥

उदिते भूर्ये तस्मिन्नग्नौ ये केशिनः—नर्ते ब्रह्मण इति द्वे आज्याहुती । आसन्दीं
मन्त्रकं स्थापयेदित्यर्थः ॥ ४२ ॥

तां राजाऽऽरोहति ॥ ४३ ॥

तामासन्दिम् ॥ ४३ ॥

आरोह प्रोष्ठमित्यारोहन्तमभिमन्त्रयते ॥ ४४ ॥

पाशादिति मन्त्रान्तः ॥ ४४ ॥

अत्र वरं ददाति ॥ ४५ ॥

पुरोहिताय दक्षिणार्थं दद्यादित्यर्थः ॥ ४५ ॥

तस्यामासीनः केशान्वापयते येनावपत्सविता
क्षुरेणेति ॥ ४६ ॥

सःसृजायेति मन्त्रान्तः । तान्केशाञ्छकृत्पिण्डे समोप्य दर्भस्तम्बे निदधाति । वक्ष्य-
माणत्वाद्धिनियोगः ॥ ४६ ॥

मा ते केशानिति केशान्प्रकीर्यमाणानंनुमन्त्रयते ॥ ४७ ॥

आदधादित्यन्तः ॥ ४७ ॥

तान्समोप्य दर्भस्तम्बे निदधाति तेभ्यो निधानमिति ॥ ४८ ॥

दर्भस्तम्बे तान्केशान्निदधाति । सःसृजायेति मन्त्रान्तः ॥ ४८ ॥

अथैनमाज्यमिश्रेण पयसाऽनक्ति । बलं ते बाहु-
वोरिति बाहु । यत्सीमन्तमिति शिरः । व्याघ्रोऽ-
यमग्राविति सप्ताऽऽहुतीर्हुत्वा द्यौरसि पृथिव्य-
सीति यजमानायतने शार्दूलचर्म प्राचीनग्रीवमुत्त-
रलोमाऽऽस्तृणाति । तस्मिन् राजोपविशति ॥ ४९ ॥

व्याघ्रोऽयमग्नौ०, सावीर्हि देव०, भूतो भूतेषु चरति०, येभिः शिल्पैः०, येभिरा-
दित्यस्तपति०, आऽयं भातु०, यत्ते शिल्पं०, इति सप्ताऽऽहुतीस्तस्मिन्ग्रीवमुत्त-
रलोमाऽऽस्तृणाति प्रसारयति । तस्मिन्ना-
स्तृते चर्मणि राजोपविशेदित्यर्थः ॥ ४९ ॥

व्याघ्रो वैयाघ्र इत्यासीनमभिमन्त्रयते ॥ ५० ॥

त्वद्वाष्ट्रमधिभ्रशदित्यन्तः । आसीनमभिमन्त्रयते पुरोहितः ॥ ५० ॥

अथैनं तोक्मावास्ताभिर्दूर्वावास्ताभिर्वाऽद्भिरभि-

षिञ्चति या दिव्या आप इति प्रतिपद्याऽऽपाङ्क्तात् ॥ ५१ ॥

छन्दसेति मन्त्रान्तः । यास्वप्सु तोक्मानि ब्रीह्यङ्कुराण्यवास्तानि प्रक्षिप्तानि ता आप-
स्तोक्मावास्ताः । एवं दूर्वावास्ता अपीति भावः ॥ ५१ ॥

अरुणं त्वा वृकमित्यभिमन्त्रय ॥ ५२ ॥

हुवेमेत्यन्तः । राजानमिति शेषः ॥ ५२ ॥

प्र बाहवेति बाहू प्रसार्य ॥ ५३ ॥

हुवेमेत्यन्तः । उभौ बाहू ॥ ५३ ॥

इन्द्रस्य ते वीर्यकृत इत्युपावहरति ॥ ५४ ॥

उपावहरति । पुनः संकुचितौ कुर्यादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

अग्नेणाग्निं रथोऽवस्थितो भवति । अभिप्रे-

हीति तं राजाऽभ्येति ॥ ५५ ॥

गतः ॥ ५५ ॥

आतिष्ठ वृत्रहन्तम इत्यारोहन्तमभिमन्त्रयते ॥ ५६ ॥

व्याख्यातः ॥ ५६ ॥

अङ्गै न्यङ्गविति रथचक्रे अभिमृशति ।

पक्षसी वा ॥ ५७ ॥

पारयन्त्विति मन्त्रान्तः । अङ्कशब्दश्चक्रवाची । न्यङ्कशब्दश्चक्रयुक्तपक्षवाची । द्रव्य-
पृथक्त्वादभ्यावर्तत इति न्यायादभिमर्शनमन्त्रावृत्तिः ॥ ५७ ॥

नमस्त ऋष इति पुरोहितमभिमन्त्रयते ॥ ५८ ॥

ब्रह्मन्तवेदमस्त्विति मन्त्रान्तः ॥ ५८ ॥

तिष्ठा रथ इति सारथिम् ॥ ५९ ॥

अभिमन्त्रयत इत्यनुवर्तते ॥ ५९ ॥

आ रश्मीनिति रश्मीनालभते ॥ ६० ॥

रश्मीन् प्रग्रहान् ॥ ६० ॥

आतिष्ठ वृत्रहन्निति षड्भिरारूढम् ॥ ६१ ॥

सत्पतिं पतिमिति मन्त्रान्तः । अभिमन्त्रयत इत्यनुवर्तते ॥ ६१ ॥

परि मा सेन्या इति द्वे वाचयित्वा ॥ ६२ ॥

८४६ सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रं म.सं.प्र. समेतम् । [२३ प्रश्ने ४ प]

सौभगा युवमिति मन्त्रान्तः । राजानमिति शेषः ॥ ६२ ॥

उत्तराभिस्तिष्ठभिरभिमन्त्र्य ॥ ६३ ॥

द्वीपिनमप्स्वन्त इति मन्त्रान्तः ॥ ६३ ॥

उदसावेत्वित्यादित्यमुदीक्षयति ॥ ६४ ॥

भवन्त्विति मन्त्रान्तः । सूर्यमवेक्षयेद्राजानम् ॥ ६४ ॥

अन्नवतामिति जनपदाननुवीक्षते ॥ ६५ ॥

ग्रामानवेक्षेत ॥ ६५ ॥

संतिष्ठते राजाभिषेकः ॥ ६६ ॥

राजाभिषेकः समाप्तः ॥ ६६ ॥

अथ विघ्ननाख्यः कश्चिदेकाहविशेष उच्यते—

व्याख्यातो विघ्नः ॥ ६७ ॥

विहन्त्यनेनेति व्युत्पत्त्या कर्मणो विघ्ननाम । तत्राधिकारिणं दर्शयति—यः राजानं विशो नापचायेयुः (तै० ब्रा० २-७-१८) इत्यादि । यं राजानं स्वकीयाः प्रजा न पूजयेयुः करं न दद्युः । अथवा यो वा ब्राह्मणस्तमोरूपेण पाप्मना प्रकर्षेणाऽऽवृतः स्यात् । सोऽयमुभयविधः पुरुषोऽत्राधिकारी । स च विघ्ननाख्येनैव क्रतुना यजेत । तथा प्रातिकूल्यं विनाश्य प्रजानामाधिपत्यं राजा गच्छति । ब्राह्मणश्च विपापो भवति । स्तोत्रविशेषं तु तस्य विघ्ननाख्यस्य क्रतोर्द्वादशाख्येन स्तोमेन युक्तं स्तोत्रद्वयं कर्तव्यम् । तथा चतुर्विंशाख्येन स्तोमेन युक्तं स्तोत्रद्वयं कर्तव्यम् । तच्च स्तोत्रचतुष्टयमौद्भिद्यमेवोद्भेदनसाधनमेव । अत्र च प्रकृते क्षत्रस्य राज्ञः स्वकीयाः प्रजाः करं प्रयच्छन्तीति यदेतदेवौद्भिद्यं प्रातिकूल्यस्योद्भेदनं तच्च स्तोत्रचतुष्टयेन सिध्यतीति ॥ ६७ ॥

संतिष्ठन्ते सवाः सवाः ॥ ६८ ॥ १३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे त्रयोविंशः प्रश्नः ।

गतोऽर्थः । द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्त्यर्था ॥ ६८ ॥ १३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोग-
चन्द्रिकायां त्रयोविंशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

त्रयोविंशः प्रश्नश्च समाप्तः ॥

